

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

В. Ю. Шепітько

Психологія судової діяльності

Навчальний посібник

Харків
«Право»
2006

ББК 67.9 (4 УКР) 711
Ш 57

*Рекомендовано до опублікування редакційно-видавничою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 18 листопада 2005 року)*

Рецензенти

В. О. Коновалова — доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України

В. І. Кухар — голова Апеляційного господарського суду Харківської області

Шепітько В. Ю.

Ш 57 Психологія судової діяльності: Навч. посібник. – Х.:
Право, 2006. – 160 с.

ISBN 966-8467-67-1

Пропонований навчальний посібник являє собою систематизований виклад психологічних основ судової діяльності. Визначено особливості психології судді та інших учасників судового процесу. Обґрунтовано діяльнісний підхід до юридичної праці судді та викладені психологічні характеристики судової діяльності. Приділена увага психології судових дій та організації судово-психологічної експертизи.

Розрахований на слухачів факультету підготовки професійних суддів, студентів юридичних вищих навчальних закладів, викладачів, працівників судових органів.

ББК 67.9 (4 УКР) 711

ISBN 966-8467-67-1

© Шепітько В. Ю., 2006
© «Право», 2006

ГЛАВА 1

ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття психології судової діяльності та її закономірності

Юридична психологія¹ вивчає особливості психіки в системі «людина — право». Психологія судової діяльності — це частина юридичної психології, яка відображає специфічну юридичну працю, взаємовідносини людей під час судового процесу. Психічне життя особистості, пов'язаної із судочинством, її психіка мають особливості, характер яких визначається виконанням різних соціальних функцій. Розпорядження судовою владою, вирішення соціальних конфліктів, відновлення справедливості ставлять високі вимоги до професійних якостей тих осіб, що здійснюють провадження у справі. Необхідність дослідження психологічних закономірностей, які виникають у суді, обумовили виникнення наукового напрямку — психології судової діяльності.

Традиційно в юридичній психології виокремлюють три галузі: кримінальну, судову, пенітенціарну². Тому психологія

¹ Психологія походить від грецьких слів *ψυχή* — душа і *λόγος* — слово, вчення, що означає знання про душу, про психічне. Як наука психологія вивчає факти, закономірності і механізми психіки.

² У сучасній юридичній психології виокремлюють нову галузь — правову, яка покликана вивчати психологічні особливості дії права як чинника соціальної регуляції поведінки людини чи групи людей, психологічні закономірності правотворчого процесу, психологічні механізми правосвідомості і праворозуміння.

судової діяльності може бути розглянута як підгалузь судової психології.

Судова психологія як предмет дослідження охоплює проблематику, що стосується психологічної характеристики правоохоронної діяльності, пізнавальних процесів, пов'язаних з доказуванням, психологічних основ проведення окремих процесуальних дій, а також аналізу психологічної сторони формування внутрішнього переконання. До предмета судової психології належить і вирішення комплексу питань, що характеризують психологічний аспект профілактичної діяльності в сфері судочинства¹. Тобто судова психологія вивчає: 1) психологію слідчої діяльності; 2) психологію судової діяльності.

Психологія судової діяльності ставить перед собою важливі завдання, що забезпечують розвиток концепцій і розробку практичних рекомендацій з найбільш ефективного здійснення правосуддя. До них можна віднести:

1) вивчення психології особистості судді і його діяльності, психологічних особливостей судової процедури;

2) вивчення шляхів формування психічної діяльності учасників судочинства з метою оптимального виконання завдань правосуддя;

3) розгляд психологічних основ проведення окремих судових дій з метою найефективнішого здійснення пізнавальної діяльності;

4) створення рекомендацій щодо навчання і виховання працівників судових органів, спрямованих на формування професійно необхідних якостей;

5) дослідження психологічних проблем, пов'язаних із добром кандидатів на посаду судді;

6) розробку практичних рекомендацій для юристів по здійсненню правозастосовчої функції;

7) забезпечення правозастосовчої практики психологічним знанням, розробку методик психологічної діагностики і судово-психологічної експертизи;

---

¹ Див.: Коновалова В. О., Шенітько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Консерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С.19.

8) аналіз психологічних характеристик правового виховання громадян з метою розробки методів профілактичної діяльності стосовно окремих осіб і груп населення; дослідження виховного впливу судового процесу та судових рішень на різних осіб.

Виконання цих завдань покликано сприяти подальшому удосконаленню судової діяльності, забезпечити практичних працівників науково обґрунтованими рекомендаціями з оволодіння професійно необхідними якостями.

Психологія судової діяльності досліджує різні прояви та закономірності психіки людини під час здійснення правосуддя. Така психологія вивчає групи закономірностей: а) закономірності, пов'язані із формуванням і проявом психічних властивостей особи при здійсненні різних функцій у судочинстві. У змагальному процесі важлива роль відводиться вивченню психічних властивостей особи прокурора, захисника, судді; б) закономірності, пов'язані із формуванням внутрішнього переконання і прийняттям важливих рішень; в) закономірності, пов'язані із змагальною діяльністю в судовому процесі; г) закономірності, пов'язані із діяльністю щодо проведення судових дій (судового допиту, очної ставки, огляду тощо); г) закономірності, пов'язані із зміною психічних властивостей осіб, щодо яких здійснюється правосуддя (особливо це стосується особи підсудного та потерпілого); д) закономірності, пов'язані із психодіагностикою особистості, застосуванням спеціальних психологічних знань у судовому процесі; е) закономірності, пов'язані із виховним впливом судових рішень і судового процесу.

§ 2. Передумови застосування психологічних знань у судочинстві

Історія юридичної психології починається з перших спроб застосування психологічних знань у кримінальному судочинстві. Вже в далекій давнині робилися спроби проведення випробувань, механізм яких був заснований на психофізіологічних закономірностях людського організму.

У різних народів використовуються певні способи випробувань. Так, на Стародавньому Сході був відомий ордалій. Зокрема, за вавилонським й індійським правом підозрюваного випробовували водою (у річці). В інших народів відомі випробовування «розпеченим залізом» (у європейців), «рисом» (у китайців), «там-тамом» (в африканців).

У середньовічному кримінальному процесі також широко застосовуються випробування. Положення «Кароліни» (Кримінально-судового уложення імператора Карла V, що вийшло в 1532 р.) визначали процедуру «ведівських процесів». У цей період використовується «випробування водою» («купання відьом»). Процедура полягала в такому: у випробуваної руки, ноги і все тіло зв'язували мотузкою, а потім зіштовхували у воду. Якщо стихія не приймала тіло і воно спливало, жінка визнавалася відьмою.

Випробування «розпеченим залізом» полягало в тому, що випробуваного примушували взяти рукою розпечений на вогні металевий предмет. Після цього рука перев'язувалася і через певний час пов'язка знімалася. Якщо опік був сильним, не загоювався, то робився висновок, що особа причетна до вчинення злочину. Психофізіологічний механізм полягав у тому, що особа, причетна до вчинення злочину, перебуває в стані емоційного напруження, при якому підвищується потовиділення на долонях рук. В разі якщо руки випробуваного вологі, — рана загоюється довго, а, значить, особа причетна до злочину і є винною.

Крім різного роду випробувань у цей час проводиться «добре дізнання», «допит з тортурами». Широко застосовується психічне насильство — «залякування словами» (показують знаряддя катувань і пояснюють їхнє призначення). У процесі допиту використовуються наполегливі розпитування. Типові запитання зводилися до такого: де і коли відбулася змова з дияволом; яким чином відьма віддавалася йому; скільки разів гостювала на шабаші; що там відбувалося, тощо.

В інквізиційному процесі особисте визнання вважалося основним доказом. Причому таке визнання одержувалося за

допомогою катувань і тортур. «Допит з тортурами» припускав використання лещат, у яких обвинуваченому поступово стискали пальці, «іспанського чобота» (металевої пластини чи колодки), що стягує гомілку, розтягування за допомогою мотузкових лебідок, підняття «на дибу» та ін.

Певна увага при оцінці показань обвинувачених приділялася спостереженню за їхніми психофізіологічними реакціями на подразник (зміну тембру голосу, міміки, жестів та ін.). Робилися спроби створити відповідні умови, в яких особа проявляє свої щирі почуття (обвинувачений у кімнаті біля трупа повинен був говорити правду).

На зміну інквізиційному процесу поступово приходив змагальний процес (буржуазний). Розвиток цивілізації викликає перегляд засобів одержання доказів, використання наукових даних психології. А. Г. Тимофеев зазначав, що у формальній системі зізнання вважалося кращим доказом, воно було вирішальним. Нині воно, так само як і інші докази, може бути взяте до уваги з урахуванням конкретних особливостей кожної справи. Старий слідчий процес допускав для одержання зізнання примусові заходи, у новому, навпаки, намагаються забезпечити добровільність зізнання, і будь-який примусовий вплив на підсудного в цьому сенсі є незаконним, таким, що нищить значення здобутих таким шляхом відомостей¹. У судовому процесі від застосування загальножиттєвих знань психології переходять до узагальнення і використання закономірностей психологічної науки.

§ 3. Розвиток наукових основ психології судової діяльності

Історія формування психології судової діяльності пов'язана з дослідженнями різних напрямків юридичної

¹ Див.: Тимофеев А. Г. Речи сторон в уголовном процессе. Практическое руководство (извлечение) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. – М.: МГП «Фемида», 1992. – С. 255–256.

психології (кримінальної, судової, пенітенціарної). Спочатку не існувало єдиного сплаву знань. У XVII–XVIII ст. з'являються перші наукові праці з психології, звернені до сфери кримінального судочинства. Так, у Росії І. Т. Посошков (1652–1726) висловлювався щодо необхідності врахування психологічних особливостей злочинців, пропонував психологічні рекомендації стосовно допиту свідків і обвинувачених («Книга про жадобу і багатство»). М. М. Щербатов (1733–1790) у своїх роботах указував, що закони повинні розроблятися з урахуванням індивідуальних особливостей особистості («Історії Російської імперії з давніх часів»).

У XIX ст. побачили світ фундаментальні роботи з судової психології: «Нарис судової психології» (А. У. Фрезе); «Систематичне керівництво з судової психології» (І. Фрідріх) та ін.

Середина XIX ст. характеризується тим, що в цей час були зроблені спроби у визначенні природи злочинної поведінки та посилюється інтерес до кримінальної психології. Дослідження психології злочинних типів розпочинає італійський професор судової психіатрії Чезаре Ломброзо (1835–1909). Теорія Ч. Ломброзо одержує відображення в книзі «Злочинна людина в її співвідношенні з антропологією, юриспруденцією та тюремознавством» (1876). З 1880 р. Ч. Ломброзо і його одноподумці видавали журнал «Архів кримінальної психіатрії і кримінальної антропології». Ідеї Ч. Ломброзо були розвинуті в роботах його учнів Енріко Феррі (основна праця «Кримінальна соціологія», 1881) і Рафаеля Гарофало (книга «Кримінологія», 1885). Основна ідея теорії Ч. Ломброзо (антропологічної школи кримінального права) полягає в тому, що існує «природжений злочинець» — особливий тип особи, яку, як писав Ч. Ломброзо, необхідно обміряти, зважити і повісити. «Природженого злочинця» можна виявити за фізичними ознаками («стигматами»)¹.

У XIX — на початку XX ст. виходять фундаментальні роботи австрійських і німецьких учених, засновані на експе-

¹ Більш детально див.: Словарь по уголовному праву / Отв. ред. А. В. Наумов. — М.: БЕК, 1997. — С. 3–8.

риментальних дослідженнях. Ганс Гросс є одним з піонерів кримінальної психології («Кримінальна психологія», 1905). Вільям Штерн проводить експерименти з визначення достовірності свідчень. За його помилковою думкою показання свідків є принципово недостовірними¹.

Наукові основи юридичної психології формувалися в результаті вивчення фізіології вищої нервової діяльності людини (праці І. М. Сеченова, І. П. Павлова, В. І. Сербського, В. М. Бехтерева та ін.). Перші спроби використовувати наукові дані психології в кримінальному судочинстві належали Л. Є. Владимирову, А. І. Єлістратову, Я. А. Канторовичу, А. Є. Брусилловському, М. Н. Гернету, А. Ф. Коні та ін. Ці вчені проводили експерименти з вивчення можливості досить повного сприйняття індивідом дійсності в екстремальних умовах і подальшого відтворення її з метою встановлення даних, пов'язаних з достовірним характером показань свідків.

Значний внесок у розвиток судової психології зроблений А. Ф. Коні. Зокрема, вже в ті часи він приділяв увагу психології судової діяльності і зазначав — щоб обіймати суддівське крісло, необхідно володіти рисами характеру, що дозволить протистояти тиску, проханням, впливу оточення, голосу «суспільної пристрасті», який маскується під голос «суспільної думки»².

Судово-психологічні проблеми досліджувалися також ученими-психіатрами. Так, питання психопатології осіб, що вчинили злочини, вивчалися в психоневрологічному інституті (під керівництвом В. М. Бехтерева). В. М. Бехтеревим підготовлені книги «Про експериментальне психологічне дослідження злочинців» (1902); «Об'єктивно-психологічний метод у застосуванні до вивчення злочинності» (1912). У цей же час з'являються роботи, присвячені навіюванню і гіпнозу, можливістю їхнього використання в судочинстві.

На початкових етапах становлення юридичної психології з метою діагностики особи злочинців мали місце спроби за-

¹ Див.: Штерн В. Психология показаний свидетелей // Вестник права. — СПб., 1902. — Кн. II. — С. 110.

² Коні А. Ф. Собр. сочинений: В 8 т. — М., 1967. — Т. 4. — С. 41–47.

стосування антинаукових теорій (фізіогноміки, графології, френології та ін.). Діагностика кримінального типу за рисами зовнішності, будовою обличчя, за наявністю зморщок, особливостями почерку відбиває примітивізм і спрощений підхід до складних наукових та прикладних проблем.

Історія юридичної психології знає періоди, коли створювалися спеціальні кабінети й інститути по вивченню злочинця і злочинності. Так, у 1918 р. у Петрограді був відкритий кабінет по вивченню злочинності і злочинця (аналогічні кабінети створюються в Москві, Саратові, Ростові, Києві, Харкові, Одесі). 10 липня 1923 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про заснування в Харкові, Києві й Одесі обласних кабінетів науково-судової експертизи і затвердив положення про них. 25 квітня 1925 р. Раднарком УРСР затверджує нове положення про Кабінети науково-судової експертизи, що передбачає не лише виконання експертиз по судових справах, але і проведення «наукових робіт і експериментальних досліджень з питань кримінальної техніки і методології досліджень злочинів і дослідження особи злочинця».

У 1927 р. була організована лабораторія експериментальної психології при Московській губернській прокуратурі. У цій лабораторії свої дослідження проводив основоположник нейропсихології в СРСР О. Р. Лурія (1902–1977). Вчений досліджував можливості використання асоціативного експерименту, застосування фіксуєчої апаратури, що реєструє реакції випробуваного.

У 30-і роки ХХ ст. відбуваються політичні зміни в житті суспільства, що негативно відбилися на розвитку юридичної психології. Установи по вивченню злочинності і злочинця ліквідуються або реорганізуються. Психологію перетворюють на додаток педагогіки. Дослідження в галузі судової психології припиняються. В юриспруденції починає домінувати концепція А. Я. Вишинського про примат особистого визнання (особисте визнання — цариця доказів вини підсудного).

Відродження юридичної психології починається з 50–60-х років ХХ ст. У 1964 р. була прийнята спеціальна постанова

ЦК КПРС «Про подальший розвиток юридичної науки і поліпшення юридичної освіти в країні». А з 1965 р. судову психологію стали викладати в юридичних вузах і на юридичних факультетах університетів.

У 1966 р. Міністерством вищої і середньої освіти СРСР був проведений Всесоюзний семінар по судовій психології, на якому обговорювалися проблеми викладання цієї дисципліни. У 1971 р. у Москві відбулася 1-ша Всесоюзна конференція по судовій психології, а в 1986 р. у м. Тарту (Естонія) — 2-га Всесоюзна конференція, присвячена проблемам юридичної психології.

Про розвиток юридичної психології свідчить вихід у світ фундаментальних праць «Судебная психология для следователей» (О. Р. Ратінов, 1967); «Судебная психология» (А. В. Дулов, 1975); «Юридическая психология» (В. Л. Васильев, 1974, 1991, 2003); «Психология в расследовании преступлений» (В. О. Коновалова, 1978); «Правовая психология» (В. О. Коновалова, 1990, 1997); «Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы» (М. В. Костицький, 1990); «Юридическая психология» (М. І. Єнікеєв, 1999); «Юридична психологія» (за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва, 1999); «Криминальная психология» (В. Ф. Пирожков, 2001); «Юридична психологія» (В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько, 2004) та ін.

Наприкінці ХХ ст. з'являються роботи, які містять розділи «Психологія судової діяльності». Так, М. І. Єнікеєв зробив спробу визначити психологічні особливості судової діяльності, судового слідства, діяльності прокурора та адвоката у суді¹.

Розвиток психології судової діяльності пов'язаний із створенням спеціальної системи підготовки осіб, які претендують на заняття посади судді. Така система підготовки передбачена Законом України «Про судоустрій України» і Указом Президента України від 11.10.02 р. «Про Академію суддів Украї-

¹ Див.: *Єнікеєв М. І.* Юридическая психология: Учеб. для вузов. – М.: Изд. группа Норма-ИНФРА.–М., 1999. – С. 296–338.

ни»¹. Позитивним кроком у підготовці кандидатів на посаду судді можна вважати створення та функціонування факультету підготовки професійних суддів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого. З моменту заснування цього факультету (1999 р.) започатковано викладання спецкурсу «Психологія судової діяльності».

З 1998 р. у науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України створюються підрозділи, що спеціалізуються на провадженні судово-психологічних експертиз. У 1998 р. в Україні був створений Інститут вивчення проблем злочинності при Академії правових наук України, що проводить, зокрема, наукові й експериментальні дослідження, пов'язані з проблемами юридичної психології. Відповідно до переліку ВАК України засновано спеціальність «Юридична психологія» (19.00.06).

§ 4. Методи психології та можливості їх застосування у правозастосовчій практиці

Методи являють собою своєрідний інструментарій здійснення дослідження і визначають розвиток юридичної психології. Оптимальною є система методів трьох рівнів: загального, особливого й окремого — відповідно загальний метод (метод діалектики), загальнонаукові методи і окремі методи (окремонаукові).

Важливе місце посідають методи, які перенесені із загальної психології і використовуються в юридичній: а) психологічні методи вивчення особистості; б) методи психологічного впливу; в) методи перевірки психологічних властивостей особистості. Прагматичне значення мають методи судово-психологічної експертизи: психологічний аналіз матеріалів кримінальної справи; психологічний аналіз злочину; психо-

¹ Указ Президента України «Про Академію суддів України» від 11 жовтня 2002 р. № 918/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 42. – Ст. 1924.

логічний аналіз ситуації; метод психоаналізу; метод тестування; метод бесіди з підекспертним та ін.

До окремонаукових методів юридичної психології традиційно відносять: спостереження, бесіду, анкетування, тестування, інтерв'ювання, природний і лабораторний експеримент, біографічний метод, метод незалежних характеристик. Інколи вирізняють також соціометричні методи, метод опитування певних осіб, метод контент-аналізу (вивчення продуктів діяльності) та психологічного аналізу документів та ін.

Метод спостереження полягає у вивченні психічних явищ шляхом безпосереднього сприйняття дослідником зовнішніх проявів психіки певної особи або групи осіб. Спостереження передбачає заздалегідь розроблену програму, підпорядковану певній меті. Метод спостереження, здійснюваний з науковою метою, може використовуватися в судовій діяльності. Так, прагматичний бік методу спостереження виявляється при провадженні окремих судових дій. Саме під час спостереження здійснюється вивчення особистості за допомогою фіксації зовнішніх реакцій на подразники. Відбувається також діагностика психологічного стану певних осіб, прогнозується їх відношення до тих чи інших обставин справи, припускається змінення власної позиції.

Метод експерименту передбачає вивчення різних психологічних явищ у спеціально створених для цього або контрольованих умовах. За своїм змістом він поділяється на *природний і лабораторний експерименти*. При проведенні природного експерименту випробувані не знають про його мету, призначення й умови, сприймають експеримент як справжню подію. Під час такого експерименту у досліджуваних не повинна виникати підозра, що їх психіку вивчають. У судовій діяльності такий експеримент не проводиться.

Мета лабораторного експерименту — з'ясування різних психологічних характеристик особистості. Лабораторний експеримент провадиться в штучних умовах. Такий експеримент знаходить широке застосування в загальній психології. В юридичній психології лабораторний експеримент має об-

межене застосування. Це пов'язано з тим, що вивчення психічних властивостей особистості в процесі судочинства виключає експериментування (крім досліджень, проведених у процесі судово-психологічної експертизи).

У деяких літературних джерелах зазначається доцільність проведення *емоційного експерименту* (або використання психологічного реагенту). Сутність таких дослідів — спостереження за реакцією особи, спеціально викликану пред'явленням певного подразника. Емоційний експеримент використовують для того, щоб з'ясувати ставлення особи до встановлюваного факту (проведення певних дослідів з психікою особи). Тому проведення таких експериментів суперечить етичним вимогам судової діяльності.

Метод бесіди застосовується для одержання різних відомостей про особистість (її соціально-психологічні особливості) шляхом безпосереднього спілкування. Бесіда передбачає активність дослідника, який ставить запитання і спонукає шукати на них відповіді досліджуваних. Даний метод охоплює визначення предмета спілкування, складання заздалегідь переліку питань. Під час бесіди інформація отримується шляхом вільної розповіді і постановки запитань. Метод бесіди передбачає отримання інформації за допомогою вербальної (словесної) комунікації.

Біографічний метод полягає в збиранні, вивченні й аналізі відомостей стосовно життєвого шляху особистості. Такі відомості можуть міститися в різних документах — листах, архівних матеріалах, характеристиках, отриманих від певних закладів, установ та організацій, виробничих підприємств тощо. Застосування біографічного методу дозволяє отримати важливу інформацію про формування і розвиток особистості, її найближче оточення (родина, школа, коло друзів), вплив негативних чинників. Біографічний метод передбачає отримання інформації за допомогою автобіографічних методик (наприклад, спровокованих чи спонтанних автобіографій, інтерв'ю та ін.). Використання біографічного методу в судовій практиці є важливим засобом одержання інформації про особу.

Метод незалежних характеристик передбачає збирання даних про особистість з різних, незалежних один від одного джерел. Незалежні характеристики дають багатосторонній матеріал, який дозволяє скласти найповніше уявлення про особистість. Метод незалежних характеристик надає значно ширшу інформацію (і більш об'єктивну), ніж біографічний метод.

Метод анкетування пов'язаний із опитуванням значної кількості осіб за чітко встановленою формою. Анкетний метод базується на анонімності заповнення анкети, що дозволяє одержати найбільш об'єктивні дані про досліджувані процеси і явища. Анкетний метод застосовується при дослідженні судової діяльності для з'ясування параметрів цієї роботи. Зокрема, це стосується визначення умов діяльності і шляхів її оптимізації, виявлення негативних явищ. Анкетний метод дозволяє встановлювати особливості здійснення судової діяльності, формування внутрішнього переконання і прийняття важливих рішень, проведення судових дій тощо.

Метод інтерв'ювання полягає в одержанні думки особи щодо певних явищ, процесів або обставин. Інтерв'ю повинно проводитись за чітко розробленою програмою. Так, інтерв'ю суддів надає досліднику інформацію про шляхи та критерії формування їхнього внутрішнього переконання та оцінки доказів, способи встановлення психологічного контакту з різними учасниками судового процесу, виховну роль рішень, що приймаються.

Важливе місце в психології посідає *метод тестів*. Термін «тест» походить від англійського *test*, що означає випробування. Тест являє собою певне завдання (систему завдань), що дозволяє вимірювати рівень розвитку тієї чи іншої психологічної властивості (якості) особистості. У психології використовується також термін «тестування», що означає проведення перевірки або випробувань з використанням стандартизованих завдань (тестів), які відрізняються відповідною шкалою значень. Тестування застосовується обізнаними в психології особами з метою вимірювання індивідуальних відмінностей.

У психології розрізняють тести інтелекту (для виявлення розумового потенціалу індивіда), тести особистісні (вимірюються різні сторони особистості: установки, цінності, відносини, емоційні властивості й ін.), тести креативні (для вивчення творчих здібностей особистості), тести досягнень (які визначають ступінь володіння конкретними знаннями, вміннями, навичками), тести проєктивні (для цілісного вивчення особистості, заснованого на психологічній інтерпретації результатів проєкції (перенесення суб'єктом власних властивостей чи станів на зовнішні об'єкти) тощо.

Метод тестів в юридичній практиці використовується для вирішення різних завдань і визначення професійної придатності (або придатності до служби, наприклад у спецпідрозділах СБУ або МВС); проведення психологічної діагностики (наприклад для перевірки рівня інтелектуального розвитку); здійснення судово-психологічного дослідження (наприклад для встановлення психічного стану особи в момент вчинення злочину).

З метою дослідження пізнавальної сфери, наприклад сприйняття, може використовуватися *метод пояснення сюжетних картин*, що полягає в пред'явленні випробуваному тих або інших малюнків: веселих, сумних, зі складним сюжетом. При цьому враховується активність і бажання випробуваного розглядати малюнок, витрачений час. Внаслідок тестування можуть бути отримані дані про кмітливість особи, вміння виділити істотне, емоційне відбиття (відгук).

Для дослідження сприйняття випробуваного результативним є *метод відшукування чисел за допомогою таблиць Шульте*. Суть тесту полягає в такому: на п'яти планшетах написані в різному порядку цифри від 1 до 25. Випробуваному пропонується відшукати, показати і назвати вголос всі цифри ряд і зробити це якомога швидше. При оцінці результатів враховується різниця в кількості часу, витраченого на кожний планшет. Збільшення його на останніх планшетах свідчить про стомленість, прискорення — про повільне входження в роботу. У нормі на кожний планшет має витрачатися однаковий час (від 30 до 50 сек).

Для дослідження пізнавальної сфери може бути застосований *метод заучування десяти слів*. Випробуваному зачитують десять слів і пропонують повторити в будь-якому порядку. Дослід повторюється п'ять разів, через годину — ще раз. Крива запам'ятовування може вказувати на послаблення активності уваги, стомленість, «застрявання» на помилці. Деяка модифікація розглянутого тесту у вигляді *методу заучування десяти чисел* застосовувалася у військах спеціального призначення для визначення особливостей запам'ятовування випробуваними в екстремальних умовах (пропонувалося десять різних двозначних чисел).

Використання тестових методик не припускає спрощеного підходу. Історія юридичної психології знає періоди, коли з метою визначення причетності до вчиненого злочину пропонувалося використовувати тестування. Зокрема, мала місце рекомендація про використання тесту «плями» (у психології — *тест Роршаха*, запропонований швейцарським психологом Г. Роршахом)¹ для «діагностики» причетності. Якщо випробуваний у чорних плямах Роршаха бачив схожість зі слідами крові, робився висновок про причетність його до вчинення злочину.

Водночас введення в психологічну практику тесту Роршаха стало одним з великих досягнень психології ХХ ст. За своїм змістом тест Роршаха являє собою метод вивчення особистості за допомогою інтерпретації висловлювань і реакцій досліджуваних на послідовне сприймання ними десяти зображень симетричних чорно-білих і кольорових плям. Даний тест призначений для діагностики прихованих установок, спонукань, властивостей характеру. Основні теоретичні установки Роршаха полягали в такому. Якщо людина оперує всією плямою, то виходить, що вона здатна сприймати основні взаємозв'язки і схильна до систематизованого мислення. Якщо фіксується на дрібних деталях, то значить, що вона уїдлива і дріб'язкова, якщо на рідких — схильна до «надзви-

¹ Короткий психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К.: Вища школа, 1976. – С. 141.

чайного» і здатна до загостреної спостережливості. Відповіді на білий фон, на думку Роршаха, свідчать про наявність опозиційної установки: у здорових людей — про схильність до дискусій, впертість і свавілля, а у психічно хворих — про негативізм і відхилення у поведінці¹.

У практиці визначення професійної придатності і при провадженні судово-психологічних експертиз ефективними є стандартизовані особистісні опитувальники. За своєю сутністю опитувальник є певним набором запитань, кожне з яких логічно пов'язане з основною проблемою дослідження і призначене для вивчення й оцінки окремих властивостей і проявів особистості. Найвідомішими опитувальниками є: Опитувальник РЕН (Ганс і Сибілла Айзенк); Опитувальник міні-мульти (скорочений варіант міннесотського особистісного переліку ММРІ); характерологічний опитувальник К. Леонгарда; тест Кеттела (16PF-опитувальник); патохарактерологічний діагностичний опитувальник Лічка та ін.

§ 5. Правомірність і допустимість методів психологічного впливу в кримінальному судочинстві

Під час здійснення судово-слідчої діяльності завжди має місце психологічний вплив. Кримінальний і кримінально-процесуальний закони забороняють вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу, погрози. Так, ч. 3 ст. 22 КПК України прямо вказує: «Забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів». Стаття 373 КК України передбачає відповідальність за примушування давати показання.

Термін «психологічний вплив» указує на цільову спрямованість впливу — психіку людини. У психології вплив виз-

¹ Див.: *Бельтй Б. И.* Тест Роршаха. Практика и теория / Под ред. Л. Н. Собчик. – СПб: Дорваль, 1992. – 200 с.

начається як перенесення інформації від одного учасника взаємодії (спілкування) до іншого. Причому в ході такої взаємодії кожен учасник постійно опиняється в ролі об'єкта чи суб'єкта спілкування. У процесі спілкування одна людина звертається до іншої або з повідомленням, або із запитанням, або пропонує, просить чи наказує щось зробити.

У процесі спілкування психологічний вплив може бути справлений за допомогою мовних засобів. У цьому плані залежно від особливостей психологічного механізму впливу розрізняють: 1) інформування (передача інформації); 2) переконання (вплив на контрагента з метою зміни позиції або поведінки); 3) навіювання¹ (вплив, пов'язаний зі зниженням усвідомлення і критичності до матеріалу, що сприймається).

Сутність психологічного впливу визначається комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особи свідка, потерпілого, обвинуваченого, підсудного і обранням найбільш ефективних прийомів виконання процесуальної дії. У тактичному прийомі зміст психологічного впливу полягає в такому: 1) тактичний прийом є носієм психологічного впливу; такі прийоми є реалізацією методів впливу; 2) психологічні методи впливу не можуть бути застосовані поза тактичними прийомами. Тактичні прийоми є формою реалізації психологічного впливу.

У процесі спілкування тактичні прийоми як носії психологічного впливу переслідують певну мету: 1) діагностики психічних станів осіб, що потрапили в орбіту кримінального судочинства; 2) активізації їхніх дій; 3) зміни поведінки і позиції зазначених осіб; 4) одержання необхідної інформації; 5) виховання і перевиховання.

Психологічний вплив, що здійснюється слідчим або суддею, може бути класифікований на види за такими підставами:

---

¹ Навіювання (сугестія) в психології визначається як процес однобічного, активного і персоніфікованого впливу одного на іншого чи групу людей, який здійснюється за допомогою мовного повідомлення і характеризується неусвідомленим сприйняттям того, що навіюється. (За Б. Парігіним).

1) за цільовою спрямованістю впливу (вплив, спрямований на діагностику психічного стану особи; вплив, що сприяє активізації дій окремих учасників кримінального судочинства; вплив, що передбачає зміну поведінки і позиції суб'єкта спілкування; вплив, що має за мету сприяти одержанню інформації; вплив, що має виховну спрямованість);

2) за способом здійснення впливу (вербальний або невербальний);

3) за інтенсивністю впливу (насиченість емоціями, тривалість, стислість тощо);

4) за складністю впливу (психологічно слабкий або, навпаки, такий, що має сильну фіксацію);

5) за інформаційно-пізнавальним призначенням (спонукальний, стимулюючий, примушуючий, коригуючий вплив).

Поділ впливу за інформаційно-пізнавальним призначенням передбачає необхідність більш докладного розгляду окремих його видів. Так, спонукальний вплив використовується в разі, коли необхідно збудити асоціативні зв'язки з метою пригадування забутого чи змінити позицію обвинуваченого або свідка при його відмові від дачі показань. Стимулюючий вплив сприяє встановленню психологічного контакту, його підтриманню і розвитку в процесі спілкування. Вплив примушуючий сприяє повідомленню необхідної інформації, виявленню і викриттю помилкової інформації. Коригуючий вплив дозволяє регулювати процес одержання інформації під час спілкування, уточнювати відповідні дані.

Слідчий або суддя є тими особами, що здійснюють управляючий вплив у регулюванні процесу обміну інформацією при спілкуванні. Обрання тактичних прийомів окремих процесуальних дій залежить від способу мислення слідчого (судді), його професійного і загальноосвітнього рівня.

При використанні тактичних прийомів можливі зміни психічного стану суб'єкта спілкування. У цьому плані можуть мати місце такі позиції:

1) використання тактичного прийому позитивно впливає на процес спілкування і дозволяє усунути небажані стани психіки;

2) використання тактичного прийому не змінює психічний стан учасника кримінального судочинства;

3) використання тактичного прийому викликає небажані стани психіки (стан емоційного напруження, страху, фрустрації тощо).

Психологічний вплив може бути ефективним лише в тому разі, якщо для його застосування створені необхідні умови чи обрана така ситуація, при якій проведення процесуальної дії виявиться найдієвішим. До таких умов належить і стан особи, відносно якої передбачається вплив, і ступінь її поінформованості, і здатність сприймати вплив у даній ситуації; до умов впливу також належить найбільш слушний момент для його застосування.

У плані застосування нетрадиційних засобів психологічного впливу інтерес становлять рекомендації про використання впливу запаху чи музики в процесі допиту (М. М. Китаєв, Н. П. Єрмаков). На нашу думку, автори перебільшують значення музики і запахів як засобів впливу; ці фактори можуть виступати не як «способи одержання правдивих показань», а як компоненти, що сприяють виникненню тих чи інших емоційних станів допитуваного. Ефективність допиту залежить не від випадкових моментів, а від наявності продуманих систем тактичних прийомів, які передбачається використовувати.

Тактичні прийоми, що застосовуються при розслідуванні і судовому розгляді, повинні мати високі моральні параметри. Водночас проведене нами анкетування слідчих прокуратури і МВС України показує, що 54% опитаних у своїй діяльності застосовують методи незаконного впливу. З них фізичне насильство використовують 3,7%¹; погрози — 14,7%; обман — 29,8%; введення в оману щодо наявності доказової інформації — 92,6%; культурну відсталість і релігійні забобони — 22,2%; аморальні спонукання — 5,5%.

¹ Тут доцільно згадати слова професора П. П. Преображенського з повісті М. Булгакова «Собаче серце»: «Никого драть нельзя! – волновался Филипп Филиппович. – Запомни это раз и навсегда. На человека и на животное можно действовать только внушением» (Булгаков М. А. Избранные произведения: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 483).

Необхідно зазначити, що будь-який вплив, який містить у собі елементи насильства, не може бути правомірним і допустимим при проведенні допиту. У цьому плані важливого значення набуває визначення співвідношення впливу і насильства, встановлення ознак психологічного впливу і психічного насильства та їх відмінностей. Межа між впливом і насильством полягає у свободі вибору тієї чи іншої позиції при допустимому впливі. Застосування насильства передбачає відсутність альтернативи у виборі поведінки. Психологічний вплив на відміну від насильства має позитивні якості.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність психології судової діяльності?
2. Які закономірності досліджує психологія судової діяльності?
3. Які завдання вирішує психологія судової діяльності?
4. Які основні етапи розвитку психології судової діяльності?
5. Яким чином відбувається розвиток сучасної психології судової діяльності?
6. Які методи юридичної психології застосовуються в правозастосовчій практиці?
7. Що таке метод тестування? Які види тестів вам відомі?
8. Які методи психологічного впливу допустимі в кримінальному судочинстві?
9. У чому різниця між психологічним впливом і психічним насильством?

Рекомендована література

1. *Бедь В. В.* Юридична психологія: Навчальний посібник. – Львів: Новий світ, 2000. – К.: Каравела, 2002. – 376 с.
2. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2003. – 656 с.
3. *Дулов А. В.* Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – 462 с.
4. *Еникеев М. И.* Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Изд. группа Норма-ИНФРА. – М., 1999. – 517 с.
5. *Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю.* Основы юридической психологии: Учебник. – Х.: Одиссей, 2005. – 352 с.

6. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
7. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Вища школа, 1990. — 259 с.
8. Методичні поради та завдання для самостійної роботи студентів з навчальної дисципліни «Психологія (загальна та юридична)» / Уклад.: В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. — 39 с.
9. Словарь-справочник по психологической диагностике / Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.; Отв. ред. Крымский С. Б. — К.: Наук. думка, 1989. — 200 с.
10. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учеб. пособие. — М.: Право и Закон, 1997. — 320 с.

ГЛАВА 2

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ В СУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття про особистість. Структура психічних властивостей та їх характеристика

Термін «особистість» спочатку означав маску, яку надягав актор театру. Нині використання терміна «особистість» до окремого індивідуума підкреслює його роль у суспільному житті, у суспільстві. Особистість — це насамперед суб'єкт певних соціальних відносин і свідомої діяльності, людина, яка має соціальні і психологічні особливості. У психологічній літературі існують різні визначення поняття «особистість». Деякі з них: особистість — суб'єкт суспільної поведінки і комунікацій (Б. Г. Ананьев); особистість — це індивід, який визначає свою активну позицію щодо усього оточуючого: до праці, до соціального ладу, до боротьби мас, до завдань колективу, до долі іншої людини (Є. П. Кряжев); поняття особистості позначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси (І. С. Кон); особистість — людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання й об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і виявляє здатність до трудової діяльності (А. В. Петровський); особистість — людина як носій свідомості (К. К. Платонов).

Особистість — це біосоціальна істота, що має дві сторони: біологічну (живий організм) і соціальну (член суспільства).

Не можна ігнорувати біологічні основи в особистості й обмежуватися лише соціальними особливостями. Людина — жива істота, якій притаманні природні закономірності (ембріональний розвиток, стать, зміна життєвих процесів в організмі та ін.). Тому необґрунтована соціологізація людини (як *homo sapiens*) неприпустима. З іншого боку, особистість не може розглядатися як замкнена в собі біологічна індивідуальність (З. Фрейд).

Особистість досліджується багатьма науками. Психологія вивчає особистість як свідому істоту, духовну сутність. Об'єктом її вивчення є насамперед психічні процеси, стани і властивості в їхньому взаємозв'язку і залежностях.

Кожна людина є індивідуальною і неповторною. Особистість вирізняється індивідуальністю. Водночас можна говорити про психічну структуру особистості, яка охоплює: 1) темперамент (психологічні властивості, що визначають динаміку її проявів у діяльності; система природних властивостей); 2) характер (психічні властивості особистості, що визначають ставлення до соціального середовища; сукупність відносин і особливостей соціально набутої поведінки); 3) спрямованість (психічні властивості особистості, що визначають активний характер відносин і дій людини; система потреб, інтересів і ідеалів); 4) здібності (психічні властивості особистості, що являють собою потенційні можливості діяльності людини; ступінь пристосованості до вимог певної діяльності).

Типи темпераменту і його властивості. Темперамент — це сукупність індивідуальних властивостей психіки; характеризує динаміку психічної діяльності. У психології розглядають чотири типи темпераменту.

Холеричний темперамент (за характеристикою І. П. Павлова)¹ — явно бойовий тип, задержуватий, легко і швидко дратується. Для холериків характерна циклічність у діяльності і переживаннях. Вони з усією пристрасстю здатні відда-

¹ Характеристика типів темпераменту, запропонована І. П. Павловим. Цит. за: Павловские среды. — М., — Л., 1949. — Т. 1, 2.

ватися справі, захопитися нею, відчуваючи приплив сил, готові перебороти й дійсно переборюють будь-які труднощі на шляху до мети. Та ось виснажилися сили, пропала віра у свої можливості, наступив «слинявий настрій». Воля холерика напориста, але виявляється поривами, він відрізняється також підвищеною дратівливістю й емоційною реактивністю. Запальний, різкий у відносинах, прямолінійний, здатний доводити справу до великого напруження.

Сангвінічний темперамент — гарячий, дуже продуктивний тип, але лише тоді, коли в нього багато цікавої справи, тобто є постійне збудження. Коли ж такої справи немає, він стає млявим. Для сангвініка характерна велика рухливість, легка пристосовність до умов життя, що змінюються; він швидко знаходить контакт із людьми, товариський, не відчуває скутості в спілкуванні з новими для нього людьми, незалежно від їхнього авторитету. У колективі сангвінік веселий, життєрадісний, охоче береться до живої справи, здатний до захоплення. Однак, розвиваючи бурхливу діяльність, він може так само швидко охолонути, як і швидко захопитися, якщо справа перестає його цікавити, якщо вона вимагає терпіння або має буденний характер. У сангвініка почуття легко виникають і легко змінюються.

Флегматичний темперамент — спокійний, завжди рівний, наполегливий і завзятий трудівник життя. Завдяки урівноваженості нервових процесів і деякій їх інертності флегматик легко залишається спокійним навіть у найважчих обставинах життя. За наявності гальмування, що врівноважує процес збудження, йому не важко стримати свої імпульси, пориви, чітко дотримуватися виробленого розпорядку життя, системи в роботі, не відволікатися з дріб'язкових приводів; завдяки цьому він може виконувати справу, що вимагає рівної витрати сил, тривалого і методичного напруження. Флегматик солідний, він не витрачає дарма сил: розраховуючи свої сили, він доводить справу до кінця. Рівний у стосунках, у міру товариський, не любить даремної балаканини. Недоліком флегматика є його інертність, малорухливість.

Меланхолічний темперамент — це явно гальмівний тип нервової системи. Для меланхоліка, мабуть, кожне явище життя стає гальмівним його агентом, він ні у що не вірить, ні на що не сподівається, в усьому бачить лише погане, небезпечне. Слабкість процесів збудження і гальмування при їхній неврівноваженості (перевага гальмування) призводить до того, що будь-який сильний вплив загальмовує його діяльність (поза межне гальмування). Меланхолік схильний піддаватися переживанню з незначного приводу. Меланхолік дещо замкнутий, нетовариський. Його лякає нова обстановка, нові люди, він бентежить і губиться при встановленні з ними контакту, а звідси схильний замикатися в собі, відлюдкуватий. У спілкуванні з незнайомими людьми соромливий, нерішучий, боязливий. Однак у спокійній, звичній обстановці меланхолік може бути хорошим трудівником, успішно справлятися з життєвими завданнями, вирізнятися тактовністю.

Тип темпераменту необхідно враховувати в своїй діяльності юристу (слідчому, прокурору, судді, адвокату й ін.) у процесі спілкування з різними категоріями людей, уміти його діагностувати з метою визначення оптимального режиму взаємодії, встановлення психологічного контакту, обрання способів впливу на особистість. Залежно від типу темпераменту особа по-різному може реагувати на той чи інший подразник, по-різному сприймати й оцінювати сприйняте. У цьому плані інтерес становлять ілюстрації типів темпераменту, наведені А. Ф. Коні. Для характеристики впливу темпераменту на показання, тобто на розповідь про те, як поставився свідок до того чи іншого явища або події, можна як приклад уявити собі ставлення осіб з різними темпераментами до тієї самої події. Трамвай наїхав на жінку, що переходила через рейки, і заподіяв їй тяжкі ушкодження чи, можливо, смерть — внаслідок того, що вона не звернула уваги на попереджувальний сигнал або він почувся занадто пізно. Сангвінік, хвилюючись, скаже: «Це була жахлива картина — пролунав надривний крик, хлинула кров, мені почувся навіть тріск зламаних кісток, ця картина стоїть перед моїми очима, переслідує мене, хвилюючи і тривожачи». Меланхолік скаже:

«При мені вагон трамвая роздавив нещасну жінку; і ось людська доля: можливо, вона поспішала до люблячого чоловіка, до улюблених дітей, під сімейний дах — і усе розбито, знищено, залишилися сльози і туга про безповоротну втрату, і картина осиротілої родини з біллю постає в моїй душі». Холерик, обурюючись, скаже: «Роздавили жінку! Я давно говорив, що міське управління недбало виконує свої обов'язки: чи можна доручати керування трамваем таким вагоноводам, що не вміють вчасно натиснути дзвоник і попередити тим розсіяного чи тугого на вухо перехожого. І ось результат. Судити треба за ці недогляди, і суворо судити». А флегматик розповість: «Їхав я на візнику і бачу: стоїть трамвай, біля нього юрба народу, щось роздивляються; я підвівся у прольотці і бачу — лежить якась жінка поперек рейок, імовірно, наїхали і роздавили. Я сів на своє місце і сказав візнику: «Пішов скоріше»¹.

Реакції темпераменту на подразник можуть бути простежені на такому прикладі. Життєва ситуація полягала в тому, що чотири чоловіки з чітко вираженими типами темпераменту спізналися до театру.

Холерик вступив у суперечку з білетером, намагаючись проникнути в партер на своє місце; він запевняв, що годинник у театрі поспішає, намагався відтіснити білетера і проскочити на своє місце.

Сангвінік відразу зрозумів, що в партер не пустять, але на верхні яруси потрапити простіше і пішов туди.

Флегматик, побачивши, що до зали не пускають, подумав: «Перша картина завжди нецікава, піду в буфет і там дочекаюся антракту».

Меланхолік: «Мені завжди не везе. Так рідко вибираюся до театру й то невдало». І поїхав додому.

Темперамент людини в процесі життєдіяльності може «маскуватися». Психологія встановила, що процес формування характеру відбивається на перетворенні темпераменту. Певною мірою умови середовища впливають на властивості типу нервової системи (основи темпераменту).

¹ Кони А. Ф. Память и внимание // Собр. соч. – Т. 4. – С. 89.

Психологічна характеристика типів темпераменту визначається його властивостями: а) сензитивність (підвищена чутливість до подій, що відбуваються; визначає силу найменших зовнішніх впливів, необхідну для виникнення психічної реакції, а також швидкість цієї реакції); б) реактивність (визначає ступінь мимовільності реакції на зовнішні і внутрішні впливи однакової сили); в) активність (енергійність впливу людини на навколишнє середовище, зовнішній світ); г) співвідношення реактивності й активності (визначення залежності діяльності людини від випадкових зовнішніх чи внутрішніх обставин); г) темп реакцій (швидкість протікання різних психічних реакцій і процесів); д) пластичність і протилежна їй якість — ригідність (гнучкість пристосування до зовнішніх впливів або його інертність); е) екстраверсія і протилежна їй якість — інтроверсія (залежність реакцій і діяльності людини від зовнішніх вражень, що виникають у даний момент (екстравертованість), чи від образів, уявлень, пов'язаних з минулим і майбутнім (інтровертованість); е) емоційна збудливість (властивість, обумовлена мінімальним впливом, необхідним для виникнення емоційної реакції і швидкості її виникнення).

Перераховані властивості стосовно типів темпераменту перебувають у певних сполученнях, сукупностях. Їм притаманні певні психологічні характеристики.

Сангвінік. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність, урівноваженість. Пластичність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Холерик. Знижена сензитивність. Висока реактивність і висока активність з перевагою реактивності. Ригідність. Екстравертованість. Підвищена емоційна збудливість. Прискорений темп реакцій.

Флегматик. Знижена сензитивність. Низька реактивність і висока активність. Ригідність. Інтровертованість. Знижена емоційна збудливість. Уповільнений темп реакцій.

Меланхолік. Підвищена сензитивність. Невисока реактивність і активність. Ригідність. Інтровертованість. Підви-

щена збудливість. Депресивний характер емоцій. Уповільнений темп реакцій.

Поняття і структура характеру. Індивідуальні відмінності людей виявляються не лише в темпераменті (даному від природи, від народження людині), але й у характері (який набувається соціально). Стосовно особистості слово «характер» позначає чітко виражені її особливості. Характер — сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові способи поведінки. Пізнання характеру індивіда дозволяє з певною ймовірністю передбачати його поведінку й у такий спосіб коректувати очікувані дії і вчинки.

Характер відбиває індивідуальні особливості особистості й обумовлює її вчинки, стосунки з людьми, природою, зовнішнім світом. Існують риси характеру. Так, залежно від переваги психічних процесів у діяльності людини розрізняють інтелектуальні риси (гнучкість розуму, спостережливість та ін.), вольові риси (цілеспрямованість, дисциплінованість, самостійність, твердість і ін.), емоційні риси (грубість, афективність тощо).

Характер не є випадковим набором рис, це завжди система взаємообумовлених залежностей. Характер являє собою цілісну організацію, що іменується **структурою характеру**. Цінність структури характеру полягає в тому, що, знаючи одні риси, можна припускати, прогнозувати наявність (чи відсутність) інших.

У психологічній літературі розрізняють чотири **системи властивостей характеру**:

1) властивості, що відбивають ставлення до окремих людей і колективу (доброта, злісність, чуйність, вимогливість, принциповість, зарозумілість тощо);

2) властивості, що відбивають ставлення до праці (працьовитість, лінощі, сумлінність, відповідальність та ін.);

3) властивості, що відбивають ставлення до речей (акуратність, неохайність, недбалість тощо);

4) властивості, що відбивають ставлення до самого себе (гордість, самолюбство, скромність, марнолюбство та ін.).

У характері людини виділяють також синтетичні риси: моральну вихованість (визначає особливості людини щодо її ставлення до інших людей, форм поведінки, до суспільства загалом: доброта, тактовність, гуманізм тощо); повноту характеру (розкриває багатство характеру особистості, її різнобічність); цілісність характеру (вказує на внутрішню єдність особистості, її визначеність); силу характеру (підкреслює енергійність особистості); оригінальність характеру (розкриває індивідуальну своєрідність людини, її самобутність).

Формування характеру людини відбувається в процесі її життєдіяльності, під впливом виховання. Становлення характеру обумовлене соціальними умовами життя, найближчим оточенням, впливом родини, школи, друзів.

Характерологічні особливості необхідно враховувати в юридичній практиці. Знання рис характеру дозволяє визначати оптимальні прийоми проведення вербальних слідчих (судових) дій, діагностувати особистість і обрання нею можливої поведінки.

Закономірності формування здібностей. До індивідуальних особливостей особистості належать здібності. За своєю сутністю здібності являють собою такі індивідуально-психологічні особливості, що виявляються в процесі оволодіння діяльністю, у ході набування знань, умінь і навичок. Розвиток здібностей відбувається в процесі життя індивіда¹.

Різні люди за інших рівних умов з різним темпом оволодівають знаннями, уміннями і навичками в тій чи іншій сфері діяльності. Одна людина витрачає багато зусиль і часу, а інша «схоплює на льоту».

Дослідження природи здібностей передбачає необхідність урахування трьох істотних ознак (Б. М. Теплов): по-перше, під здібностями розуміють індивідуальні психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої; по-друге,

---

¹ Історії психології відомі й інші підходи до даної проблеми. Існувало вчення (френологія), відповідно до якого здібності людини пов'язували з особливостями будови головного мозку. Автор вчення Ф. Галь розробив відповідні «френологічні» карти, які відбивають «шишки здібностей».

здібностями називають не всякі індивідуальні особливості, а лише такі, що стосуються успішності виконання якої-небудь діяльності; по-третє, поняття «здібності» не зводиться до тих знань, умінь і навичок, що уже виробилися в даної людини, а передбачає певний генетичний момент.

Слід зазначити, що здібності є не лише результатом розвитку, але і дії уроджених особливостей. У цьому плані важливе значення має поняття обдарованості. Обдарованість — це своєрідність природних передумов, наявність внутрішніх умов, що лежать в основі здібностей. Іншими словами, здібності — це обдарованість у розвитку.

Певне значення в розвитку здібностей мають задатки — виражені анатомо-фізіологічні особливості організму (хороший кровообіг мозку, рухливість нервової системи та ін.). Задатки не визначають розвиток здібностей автоматично. Здібності — це не задаток у розвитку.

На формування здібностей впливає ціла низка умов: спрямованість особистості, розумова і фізична активність, інтерес до діяльності, уява тощо. У психології розрізняють загальні і спеціальні здібності. Існують літературні, математичні, педагогічні, художні та інші здібності. У психології розглядають також теоретичні і практичні здібності. Їхня відмінність полягає в тому, що перші визначають схильність особистості до абстрактно-теоретичних розмірковувань, другі — до практичних дій.

Здібності пов'язані з існуванням трьох типів людей: «художнього», «розумового» і «проміжного» (за термінологією І. П. Павлова). Дана типологія пов'язана із вченням, відповідно до якого вища нервова діяльність людини характеризується наявністю в ній двох сигнальних систем: першої сигнальної системи — образної, емоційної, і другої, пов'язаної із сигналізацією цих образів за допомогою слова — сигналу сигналів.

Відносна перевага першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує «художній» тип, відносна перевага сигналу сигналів — «розумовий» тип, рівне їхнє представництво — середній («проміжний») тип людей. За-

значені відмінності пов'язують з функціями лівої (словесно-логічної) і правої (образної) півкуль головного мозку.

Існує два рівні розвитку здібностей: 1) репродуктивний — відбиває високе вміння засвоювати знання, опановувати діяльність і виконувати її за зразком; 2) творчий — уміння створювати нове, оригінальне, творче.

Високий рівень у розвитку здібностей називають талантом. Талант — це сполучення здібностей, що дозволяє людині успішно й оригінально виконувати яку-небудь діяльність. Результати діяльності талановитої людини вирізняються принциповою новизною.

Необхідно зазначити, що про талант йдеться тоді, коли має місце сполучення здібностей, певна їхня сукупність. Ізольована здібність не може бути аналогом таланту (навіть якщо вона має високий рівень розвитку). Наприклад, про це свідчить дослідження психіки людей, що мали ейдетичну (феноменальну) пам'ять. Хоча, як відомо, саме в пам'яті, її міцності багато хто готовий бачити «еквівалент» таланту. Так, протягом декількох десятиліть група московських психологів проводила експерименти з випробуванням Ш., який мав феноменальну пам'ять (експериментальна психологічна лабораторія О. Р. Лурії). Мнемонічні¹ здібності Ш. не викликали ні в кого сумнівів. Випробуваному пропонували ряд слів, потім чисел, потім букв, ряд цей зростав до тридцяти, до сімдесяти, до ста елементів — Ш. його спокійно відтворював і в прямій і в зворотній послідовності. Він відтворював його і через п'ятнадцять років. Закриваючи очі, Ш. говорив: «Так, так... Це було у вас на тій квартирі... ви сиділи за столом... ви були в сірому костюмі... я бачу, що ви мені говорили». І перелічував запропоновані йому п'ятнадцять років тому слова і цифри. Пам'ять Ш. не мала меж ні за обсягом, ні за міцністю. У діяльності людини пам'ять — це лише один з факторів, від якого

¹ Мнемоніка – мистецтво запам'ятовування; існує система прийомів, що полегшують запам'ятовування і збільшують об'єм пам'яті. У Стародавній Еладі богиню Мнемозіну вважали матір'ю дев'яти муз науки і мистецтва.

залежить успіх творчості. Ш. не розвив у себе інших здібностей, крім здатності запам'ятовувати¹.

Вищий ступінь у розвитку здібностей у психології називають геніальністю. Вона пов'язана зі створенням якісно нових, унікальних творів, відкриттів. Тільки геній прокладає нові шляхи, якими йдуть послідовники.

§ 2. Емоції і почуття. Психічні стани

Емоції (від лат. *emovere* — хвилювати, збуджувати) — це переживання людиною свого особистого ставлення до дійсності, його реакції на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників. Емоційне переживання являє собою суб'єктивне відображення об'єктивної реальності, їхнє виникнення наперед визначене впливом на нервову систему людини об'єктивних явищ. Виникнення емоцій пов'язане із задоволенням чи незадоволенням потреб людини. Ті або інші явища можуть викликати почуття задоволення чи невдоволення, можуть обрадувати чи засмутити, подобатися чи не подобатися. Необхідно зазначити, що емоції істотно впливають на діяльність людини.

Поряд з терміном «емоції» у психології вживається також термін «почуття». Емоції і почуття в широкому значенні це синоніми. У вузькому значенні емоції — це переживання, що виникають у даний, конкретний момент, у певній ситуації. Почуття виникають як результат узагальнення багатьох емоцій, пов'язаних з тим або іншим об'єктом.

Існує різноманіття емоцій (емоційних переживань). Виникнення різних емоцій обумовлене не лише властивостями впливів, але і суб'єктивними особливостями самого індивіда, його індивідуально-психологічними особливостями, станом здоров'я, потребами, прагненнями, бажаннями тощо.

Емоційні переживання можуть бути класифіковані. Так, розрізняють позитивні і негативні емоції (характеризуються

¹ Див.: Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти (Ум мнемониста). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. — 88 с.

наявністю відтінків задоволення або невдоволення). Емоції відрізняються також за ступенем збудження чи заспокоєння.

Всі емоції можуть бути поділені на три великих класи:

1) настрої — стійкі переживання яких-небудь емоцій. Вони є найбільш поширеним видом емоційних станів людини. Їхні відмітні риси: а) слабка інтенсивність; б) значна тривалість; в) неясність, «несвідомість»; г) своєрідний дифузійний характер (вони накладають відбиток на всі думки і дії людини в конкретний момент);

2) афекти — переживання, що вирізняються різко вираженою інтенсивністю і відносною короткочасністю. Відмітні риси: а) бурхливий зовнішній прояв; б) короткочасність; в) певна «несвідомість» переживання; г) різко виражений дифузійний характер. Слід зазначити, що сильні афекти захоплюють особистість повністю;

3) почуття — переживання, що характеризуються відносною стійкістю і виділяють ті чи інші явища, що мають стабільну мотиваційну значущість. Відмітні риси: а) виразність і визначеність переживання; б) обмежена тривалість (почуття тривають не так довго, як настрої; їхня тривалість обмежена часом дії причини); в) усвідомлений характер; г) предметність (зв'язок переживання з конкретними діями, обставинами). Почуття не мають дифузійного характеру.

Почуття можуть бути підрозділені на нижчі (пов'язані переважно з біологічними процесами, з задоволенням чи незадоволенням природних потреб людини) і вищі (виникають у зв'язку із задоволенням чи незадоволенням суспільних потреб).

Існує три види вищих почуттів: а) моральні (відображається ставлення індивідуума до вимог моралі): почуття обов'язку, дружби, людської гідності й ін.; б) інтелектуальні (пов'язані з пізнавальною сферою діяльності людини): почуття здогадки, упевненості, сумніву, подиву тощо; в) естетичні (викликані красою чи потворністю явищ чи об'єктів, що сприймаються).

Виникнення і розвиток емоцій обумовлений впливом таких факторів: способу життя індивідуума; особливостей його діяльності; рівня інтелектуального розвитку; характеру ви-

ховання; здатності переживати різні емоції. Прояв емоцій у людини виявляється в різних емоційних станах. Причому в процесі діяльності одні з них підвищують його життєдіяльність (стенічні), інші, навпаки, знижують її (астенічні). Емоційні стани (радість, страх, гнів, сум та ін.) зовнішньо проявляються у міміці, пантоміміці, зміні дихання тощо.

Емоційні стани відображають об'єктивну реальність у процесі взаємодії особистості і суспільства. Вчинення злочинів характеризується екстремальністю ситуацій, що викликають різні емоційні відображення в особистості залежно від її місця в механізмі злочинної події: особа, що вчиняє злочин (злочинець), жертва злочину (потерпілий) чи очевидець (свідок) того, що відбулося. Виникнення емоційних (психічних) станів у процесі злочинної події обумовлено низкою факторів: видом злочину, його тривалістю чи короткочасністю, способом вчинення злочину, індивідуально-психологічними особливостями учасників, що передують злочинній поведінці, та ін.

Злочинна подія є тим впливом, що викликає різні емоційні реакції. Найчастіше такі реакції пов'язані з емоційною (психічною) напруженістю або стресом. У певних інтерпретаціях ці категорії використовуються як синоніми. Напруженість розглядається як психічний стан, обумовлений передбаченням несприятливого для суб'єкта розвитку події. Стрес (від англ. stress — тиск, напруга) — термін, використовуваний для позначення великого кола станів людини, що виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи (стресори). Стрес виникає при небезпеці, фізичних чи розумових перевантаженнях, у разі необхідності приймати відповідальні рішення. У психології розрізняють фізіологічні та психологічні стресори. До фізіологічних стресорів відносять фізичне перевантаження, стимули болю, дію високої (чи низької) температури тощо, до психологічних стресорів — наявність небезпеки, погроз, образ та ін.

Очевидець (свідок) чи жертва тяжкого злочину перебуває в стані стресу (напруження). Його стан характеризується тим, що всі процеси ніби «пригальмовані»: людина погано розуміє, чує, неадекватно сприймає свої рухи тощо. Рівень напружен-

ня в тих або інших людей може бути різним. У стані стресу перебуває й особа, що вчиняє злочин, і це пов'язано з тими чи іншими небезпеками, погрозами, ризиками.

У психології розрізняють емоційний стан — розгубленість чи фрустрацію. Фрустрація (від лат. *frustratio* — обман, розлад, руйнування планів) — психічний стан людини, який викликається об'єктивно непереборними (або такими, що суб'єктивно сприймаються) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або до вирішення проблеми¹; переживання невдачі. Фрустрацію можна розглядати як одну з форм психологічного стресу. Розрізняють: фрустратор — причину, яка викликає стан фрустрації; фрустраційну ситуацію і фрустраційну реакцію. Фрустрація — це психічний стан, який виражається в характерних рисах переживань і поведінки і викликається об'єктивно нездоланими (або такими, що суб'єктивно сприймаються як нездоланні) труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення задачі².

Фрустрація супроводжується в основному негативними емоціями: гнівом, роздратуванням, почуттям провини, безвихідності. Рівень фрустрації залежить від інтенсивності фрустратора, індивідуальних особливостей особистості.

Виникнення стану фрустрації в багатьох випадках характерне для посткримінального періоду, коли після вчиненого злочину людина (злочинець чи жертва) не бачить виходу із ситуації, що виникла. У ряді випадків такі особи схильні до суїцидальної поведінки (самогубства).

Екстремальні ситуації породжують страх у людини. У психології страх визначають як емоцію, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню людини. Цей стан варіює в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, страх, переляк, жах та ін.). У психологічній літературі

¹ Яскравий прояв фрустрації можна спостерігати на скорпіонах. Так, якщо з мотузки зробити коло і запалити, а у колі помістити скорпіона, то ніякої об'єктивної загрози його існуванню немає. Однак комаха починає метушитися, не бачить виходу з ситуації, що склалася, зрештою, своєю голкою б'є себе в голову і гине.

² Див.: *Левитов Н. Д.* Фрустрация – один из видов психических состояний // Вопросы психологии. – 1967. – № 6. – С. 120.

вказують на існування трьох форм страху (В. Л. Васильєв): стенична форма (паніка, погано чи зовсім неконтрольована свідомістю); астенична форма, що протікає короткочасно і проявляється в заціпенінні, тремтінні, недоцільних учинках, і стеничне збудження — поведінка, що регулюється свідомістю і спрямована на подолання небезпеки і страху.

У патологічних випадках йдеться про фобії (нездоланий нав'язливий страх перед яким-небудь предметом чи явищем). З. Фрейдом розглядається дві групи фобій: 1) «життєві страхи» (страх смерті, інфекції тощо); 2) спеціальні фобії (страх відкритих просторів, певних тварин, комах тощо). На думку вченого, причиною фобії, як і будь-якого симптому, є несвідомий конфлікт душевних прагнень¹.

Страх може сприяти гіперболізації того, що сприймається (перебільшенню). Зокрема, якщо нападників у ході злочину було четверо, особа, яка перебуває в стані страху, може вказувати, що їх було шість чи сім. Якщо нападала одна особа, то людина в стані страху може говорити про косий сажень плечей, високий зріст, про зле і страшне обличчя злочинця тощо.

§ 3. Психологія судді

Суддя — посадова особа відповідного суду, носій судової влади. Це та особа, яка уповноважена виносити судові рішення від імені держави². З цим пов'язане його підкорення тільки закону, заборона впливу на нього будь-яким способом.

Відповідно до Конституції України правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках,

¹ Див.: *Фрейд З.* Психологія бессознательного: Сб. произведений. — М.: Просвещение, 1989. — С. 446–447.

² І. Я. Фойницький вказував, що всі судові рішення постановляються ім'ям державної державної влади, за указом Його Імператорської Величності. Ця основа державного суду має силу як для кримінального, так і для цивільного суду. В обох випадках суд служить не приватним інтересам окремих осіб, окремих громадських гуртків чи окремих відомств, а загальним державним інтересам правосуддя. (Див.: *Фойницький І. Я.* Курс уголовного судопроизводства. — СПб.: Альфа, 1996. — Т. 1. — С. 8. (Отпечатано по третьему изданию, СПб, 1910.))

народні засідателі і присяжні (ст. 127). У цій же нормі Основного Закону держави, у зв'язку з особливим статусом судді, зазначається, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Професія судді є найбільш складною серед юридичних професій. Це пов'язано з необхідністю приймати важливі і відповідальні рішення, визначати долі інших людей, їхню винність чи невинність у вчиненні злочинів. Тому суддя повинен мати високу відповідальність за свої вчинки і дії.

Пізнавальна діяльність судді спирається на вже зібрані матеріали (докази по кримінальній справі) на досудовому слідстві. Суд повинен перевірити пред'явлені докази, їх «зважити» і винести відповідне рішення. Йдеться про професійні якості судді, наявність відповідного досвіду, вміння розібратися у життєвій ситуації. Саме з цим пов'язаний віковий ценз судді — не молодше двадцяти п'яти років. Необхідний також і стаж роботи у галузі права — не менше трьох років.

У процесі пізнання події суддя конструє уявні моделі, висуває судові версії. Наявність обвинувального висновку у матеріалах кримінальної справи не повинна справляти сугестивного впливу на суддю. Поряд з версією обвинувачення можуть висуватися і контрверсії. У цьому виявляється і роль захисту у змагальному кримінальному процесі. Л. Є. Владимиров зазначав, що суд не аудиторія, де читаються лекції, які складаються з узагальнень різноманітного матеріалу. Суд є розслідування індивідуальної події, і захисник повинен усі свої міркування добувати з даного випадку. Тут не може йтися про злочинність узагалі, а лише про злочинність тієї саме людини, що сидить на лаві підсудних. Перебуваючи у межах того злочину, який засуджується і який він вивчає, захисник повинен тільки з нього черпати свої дані і доводи, ґрунтуючись тільки на клінічному вивченні окремого випадку. Йдеться про винність не класу, не групи, не професії, не партії, а саме цієї окремої людини, проти якої пред'явлено обвинувальний акт. Не слід змішувати двох трибуналів: наукового і судового.

Перший не знає ніяких строків і умовностей, другий, за самим своїм завданням, пов'язаний строками й умовностями. Кримінальна справа є крапля води, у якій живе цілий світ істот, здебільшого невидимих для неозброєного ока¹.

Судді у змагальному процесі (обвинувачення — захист) належить регулююча роль. Така роль полягає у створенні ділової обстановки судового процесу, визначенні і регулюванні спілкувань, усуненні різко конфліктних відносин, зниженні надмірного емоційного збудження учасників.

Діяльність судді пов'язана з розглядом різних за своїм характером справ (кримінальних, цивільних, адміністративних та ін.). Відсутність належної спеціалізації суддів, високий ступінь інтелектуальних і емоційних навантажень, перевищення нормативів кількості розгляду справ призводить до виникнення негативних емоцій, до психологічних перевантажень, а зрештою, і до професійної деформації (використання схем і шаблонів в діяльності, негативного ставлення до людей, спрощенства процедури розгляду кримінальних чи цивільних справ та ін.)².

¹ Див.: *Владимиров Л. Е. Advocatus miles* (Пособие для уголовной защиты) (Извлечение) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. – М.: МГП «Фемида», 1992. – С. 46.

² Вплив на особу судді різних негативних чинників, надто великі емоційні навантаження дійсно спричиняють деформацію її психологічної структури. Водночас незадоволення рішеннями суду, певною мірою озлоблення діями суддів породжують гостро сатиричні характеристики їх процесуальної фігури. Так, прем'єр-міністр Італії Сільвіо Берлусконі продовжує дивувати світ своїми незвичними висловлюваннями на адресу суддів: «Лише розумово нерівноважені люди, люди з психічними проблемами можуть робити цю роботу. Вони це роблять тому, що з антропологічної точки зору відрізняються від інших представників людської раси». (Див.: Велик і могуч італійський язык // Событие. – 2003. – 2 – 8 октября. – С. 5.) А ось як описує Віктор Гюго психологічний стан суддів, які винесли смертний вирок: «Судді сиділи спереду із задоволеним виглядом – мабуть раділи, що справа доходить кінця. На обличчі голови, м'яко освітленому відблиском віконного скла, був мирний, добрий вираз; а молодий член суду, смикаючи свої бриві, майже весело пятак-каз з гарненькою дамою у рожевому капелюшку, яка через знайомство сиділа позаду нього. Лише присяжні були блді і похмурі – слід думати, втомившись від безсонної ночі, деякі позіхали. Так не поведуть себе люди, які тільки що ухвалили смертний вирок; на обличчях цих добродушних обивателів я читав лише бажання поспати». (Див.: *Гюго В. Собрание сочинений*: В 6 т. – М.: Изд-во «Правда», 1988. – Т. 1. – С. 89.)

Суддя має вирізнятися високими моральними параметрами, прагненням до справедливості. Необхідний індивідуальний підхід до кожної людини, поважне ставлення до її особистості. Правосуддя зачіпає долі багатьох людей. Судити потрібно справедливо, з урахуванням всіх обставин справи. Суддя ж повинен бути об'єктивним.

Пізнання у суді передбачає зіткнення різних інтересів, виникнення суперечливої інтерпретації тих або інших фактів. У цій ситуації суддя повинен уміти виокремити головне, усунути перекручування, відрізнити емоції від існуючих реальностей. Судді доводиться взаємодіяти з широким колом осіб з різним процесуальним положенням, які по-різному ставляться до справи, вирізняються за своїм інтелектом, віком, професією, соціальним станом тощо. Ця взаємодія має бути чітко процесуальною. Суддя не повинен виконувати невластиві функції у наданні «правової допомоги населенню». У цьому плані справедливо звучать слова: «Суд довідок не дає».

Суддю вирізняє висока культура мови. За допомогою мови суддя здійснює комунікативну функцію, регулює спілкування різних осіб, здійснює у допустимих формах психологічний вплив. Мова судді повинна вирізнятися лаконічністю, чіткістю формулювань, юридичною грамотністю. У діяльності судді важливе значення має письмова мова, вміння складати процесуальні документи.

§ 4. Поняття професіографії та професіограми. Професійна деформація та шляхи її усунення

У психології розрізняють професіографію — технологію вивчення вимог, що ставляться професією до особистісних якостей, психологічних здібностей і можливостей індивіда. Професіографія сприяє оптимізації і підвищенню ефективності тієї чи іншої професійної роботи. Професіографія передбачає розробку професіограм — системи психоло-

гічних якостей, умінь та навичок, які є необхідними для успішного виконання професійної діяльності. Саме за допомогою професіограми повинні визначитися професійна придатність і здійснюватися добір кандидатів на певні посади.

Професійна діяльність судді передбачає чіткий добір осіб на ці посади, вироблення своєрідних критеріїв відповідності. У психологічній літературі пропонувалася розробка професіограми судді (необхідний набір якостей залежно від виконуваної діяльності). Стосовно діяльності судді виділяють такі сторони (В. Л. Васильєв): соціальну (висока відповідальність за свою діяльність, неупередженість тощо); реконструктивну (загальний і спеціальний інтелект, пам'ять, увага, аналітичне мислення, інтуїція судді та ін.); комунікативну (чуйність, емоційна стійкість, вміння слухати і розмовляти й ін.); організаційну (воля, зібраність, цілеспрямованість, наполегливість та ін.); посвідчувальну (загальна і спеціальна культура письмової мови, навички в складанні письмових документів та ін.).

До створення професіограми судді зверталися і в юридичних літературних джерелах. У цьому сенсі складний процес здійснення функцій судової влади розглядається стосовно певних підструктур діяльності: 1) пізнавальна підструктура діяльності судді — професійно необхідні якості: різносторонні загальні і глибокі професійні знання; розвинений інтелект, гнучке творче мислення, висока розумова працездатність; аналітичний склад розуму, прогностичні здібності, вміння виділити головне; активне сприйняття, ємна пам'ять, стійка увага, розвинута увага, інтуїція; 2) моральна підструктура діяльності судді — професійно необхідні якості: високий рівень соціалізації особистості, правосвідомості, соціальної відповідальності; чесність, совісність, сумлінність, дисциплінованість; домінування соціально значущих мотивів у сфері професійної діяльності; 3) комунікативна підструктура діяльності судді — професійно необхідні якості: здатність встановлювати і підтримувати емоційні контакти з учасниками спілкування; здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника,

його психологічні особливості, мотиви поведінки; доброзичливість, витриманість, тактовність, ввічливість у відносинах з людьми, уміння в конфліктних ситуаціях проводити адекватну ситуаційну стратегію комунікативної поведінки; здатність до співробітництва, досягнення компромісів; розвинутий самоконтроль над емоціями; 4) організаційна підструктура діяльності судді — професійно необхідні якості: активність, ініціативність; сміливість, наполегливість, цілеспрямованість, здатність самостійно приймати рішення і вміння прогнозувати їх наслідки; відповідальність, організованість, уміння планувати робочий час; нервово-психічна стійкість; 5) творча підструктура діяльності судді — професійно необхідні якості: пізнавальна активність, гнучке, творче мислення, кмітливість; розвинутий інтелект, професійна майстерність, правова ерудиція; аналітичний склад розуму, прогностичні здібності, вміння виділити головне; активність, рухливість пізнавальних процесів¹.

Окремі автори (А. В. Дулов) до змісту професіограми судді відносять інтерес і любов до професії, активну цілеспрямовану розумову діяльність для вироблення лінії належної поведінки, принциповість, дисциплінованість, почуття колективізму, самовідданості. Ідеального суддю наділяють такими якостями: широтою, глибиною, самостійністю і критичністю мислення; аналітичними і синтезуючими здібностями; уявою, уважністю; готовністю зустріти протидію, високою здатністю адаптації до різних людей, розвинутим почуттям професійного такту: чуйністю, уважністю, співчуттям, самовладанням, високою вимогливістю, акуратністю, почуттям відповідальності, розвиненими організаційними здібностями².

Дослідження психологічного боку діяльності судді дозволяє виокремити професійно необхідні психічні властивості цих осіб. Серед них можна назвати творче мислення, комунікабельність, вольові якості, організаційські здібності, здатність протистояти негативним емоціям.

¹ Москвич Л. М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз. Монографія. – Х., 2004. – С. 186–189.

² Дулов А. В. Судебная психология: Учебное пособие. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 124–131.

Творче мислення — один із видів мислення, характеризується пошуком нестандартних шляхів встановлення істини й дослідження окремих обставин при дефіциті інформації. Таке мислення набуває особливого значення в умовах судової діяльності при відсутності достатньої інформації про розвиток події, наявності суперечностей під час перевірки доказів. Творче мислення пов'язане із створенням нового продукту, висуненням нових припущень (судових версій), обранням моделей поведінки.

Комунікабельність являє собою здатність людини встановлювати психологічний (емоційний) контакт під час спілкування з різними особами (за своїм процесуальним положенням, соціальним статусом, інтелектом, віком тощо). Встановлення психологічного контакту є важливою умовою будь-якого спілкування (і зокрема спілкування, що відбувається в суді).

Вольові якості судді виявляються у готовності переборювати труднощі, вмінні приймати оптимальні рішення в певних ситуаціях, виявляти твердість, рішучість та самостійність у складній обстановці. Судова діяльність відрізняється прийняттям вольових рішень.

Організаторські здібності судді охоплюють такі напрями: а) самоорганізації; б) організації діяльності інших осіб.

Організаторська діяльність передбачає знання НОП (наукової організації праці), психології колективу, психології праці.

Здатність протистояти негативним емоціям має важливе значення в організації роботи суддів. Негативні емоції можуть бути зведені до мінімуму за рахунок глибокої впевненості в значущості виконуваної роботи, в її високій соціальній корисності, а також задоволення, що дає вирішення завдань по здійсненню правосуддя¹.

Здійснення професійної діяльності пов'язано з формуванням важливих психологічних властивостей особистості. Результати анкетування суддів свідчать про те, що практична діяльність впливає на динаміку професійних якостей. Зокре-

¹ Див.: Коновалова В. Е. Правовая психология. – Х.: Консум, 1997. – С. 55.

ма, 25,6% зазначили, що у процесі здійснення професійної діяльності в них розвилися такі риси характеру і властивості особистості, як прагнення до справедливості, почуття відповідальності за вирішення долі людей; принциповість, об'єктивність відзначили 22,6% суддів; посидючість, уважність, терпіння, працьовитість — 16,2%; повага до чужої думки, уміння вислухати людину, комунікативні якості — 15%; дисциплінованість, організованість, повага до роботи — 14,8%; самостійність в ухваленні рішення, впевненість у собі — 10,9%; милосердя, співчуття до чужої біди, терпимість — 9,2%; інтуїція, прогностичні здібності — 6,7%¹.

Виконання будь-якої професійної діяльності завжди призводить до наслідків, пов'язаних із удосконаленням психологічних якостей особи, а також з виникненням і формуванням негативного явища — *професійної деформації*.

Коли йдеться про деформації моральної свідомості і професійної правосвідомості працівників правоохоронних органів, то мають на увазі негативні явища, риси, які формуються стихійно чи свідомо в окремих представників цієї професійної групи всупереч суспільним, державним вимогам, стандартам професійної діяльності і поведінки, очікуванням громадської думки. Уявлення про належне, справедливе, бажане й припустиме у діяльності правоохоронців складається у суспільстві, у самій проофесійній групі, закріплюється у законах і підзаконних актах. Моделі поведінки і діяльності, що закладаються на таких засадах, поступово під впливом негативних факторів соціального середовища, особливостей професійної діяльності можуть розмиватись, руйнуватись і натомість створюватись індивідуальні, корпоративні, привнесені ззовні уявлення, несумісні з суспільними, професійними вимогами².

Професійна деформація — це поява певних негативних психологічних змін в особистості, що впливають на якість

¹ Москвич Л. М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз: Монографія. — С. 172.

² Див.: Лозовой В. О., Петришин О. В. Професійна етика юриста. — Х.: Право, 2004. — 176 с.

виконання діяльності. Виникнення професійної деформації обумовлене стереотипністю дій, використанням схем, шаблонів, типового. Тому з'являється схематизм мислення, спрощуються розумові моделі, виникають однобічні підходи до різних ситуацій. Водночас професійна деформація спричиняє перебільшення почуття впевненості і непогрішності в своїх думках, оцінках, знаннях. В судовій діяльності професійна деформація призводить до негативного ставлення до інших людей, виникнення обвинувального ухилу та судових помилок.

Професійну деформацію слід переборювати шляхом систематичного удосконалення своєї діяльності, підвищення теоретичного рівня, взаємним обміном позитивним досвідом. Самоконтроль, самокритичність, прагнення до творчого вирішення професійних завдань — важливі передумови усунення професійної деформації. Важливим засобом подолання професійної деформації є розумова гігієна праці (дотримання певних правил розумової діяльності).

§ 5. Психологія потерпілого і свідка. Провокуюча поведінка

Потерпілим є особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода. Тому його психологічні стани можуть визначатися «обвинувальним» ухилом, перебільшенням збитку і вини підсудного. Почуття потерпілого можуть бути пов'язані з депресією, соромом, образою тощо. Багато потерпілих відчувають почуття тривоги, страху перед можливою помстою злочинця.

У механізмі злочину існує взаємозв'язок злочинця і жертви (потерпілого), певна вибірковість з боку винного. Психологія конфлікту злочинець — жертва може набувати різних форм. Причому жертва злочину до злочинної події характеризується тією або іншою поведінкою. Залежно від ролі потерпілого (жертви) у ході реалізації злочинного наміру розрізняють кілька видів типової поведінки з боку жертви злочину:

позитивна, нейтральна, провокуюча. Позитивна поведінка — це поведінка, спрямована на запобігання конфліктній ситуації, на припинення злочину і затримання злочинця (соціально позитивна поведінка). Нейтральною називається поведінка, що не сприяє вчиненню злочину, але і не перешкоджає йому (байдужа поведінка). Провокуюча поведінка — така поведінка з боку жертви злочину, що створює реальну можливість, сприяє реалізації злочинного наміру (характером, тривалістю й інтенсивністю). Провокуюча поведінка стає причиною вчинення злочинного акту або сприятливо впливає на формування злочинного наміру. Провокуючу поведінку іноді іменують негативною.

Провокуюча поведінка жертви сприяє виникненню у злочинця негативних емоційних станів (агресивності, гніву, озлоблення тощо), що викликають вчинення вбивств, нанесення тяжких тілесних ушкоджень та ін. Так, систематичні приниження й образи можуть викликати емоції гніву, у результаті яких будуть заподіяні тілесні ушкодження кривднику. Провокуючою поведінкою є легковажні або аморальні дії потерпілої (розпусність відносин, демонстрація сексуальної доступності й ін.) при звалтуваннях.

Вчення про жертву злочину має назву віктимологія (від лат. *victima* — жива істота, принесена в жертву богу, жертва; і грецьк. *λοφος* — слово, вчення). У віктимології виділяють індивідуальну віктимність, видову і групову.

Віктимність визначається як підвищена здатність людини через низку духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус ставати за певних обставин жертвою злочину. Чомусь одні люди періодично стають жертвою кишенькових злодіїв, інші — шахраїв, третіх б'ють, заподіюють їм тілесні ушкодження.

Важливе значення має виділення видів віктимності: 1) віктимогенна деформація — сукупність соціально-психологічних особливостей особистості, пов'язаних з особливостями її соціалізації; 2) професійна віктимність (обумовлена виконанням деяких соціальних функцій; наприклад інкасатор,

таксист, мільйонер та ін.); 3) вікова віктимність (як біологічна властивість); 4) віктимність «патологія» (як наслідок патологічного стану особистості — тяжкий соматичний розлад, фізична недуга чи психічне захворювання).

Свідком є особа, якій можуть бути відомі які-небудь обставини, що підлягають встановленню по даній справі. Свідок як процесуальна фігура «породжений» самим фактом злочину і тому є незамінним. Особа, викликана органом дізнання, слідчим, прокурором або судом як свідок, зобов'язана з'явитися в зазначені місце і час і дати правдиві показання про відомі їй обставини в справі (ст. 70 КПК України).

Сакраментальна фраза літературного героя Остапа Бендера: «Бажаючи бути свідками — записуйтеся» — відбиває деякі негативні соціально-психологічні відносини, що виникають між слідчим і свідком. Насамперед, йдеться про кількаразові допити свідка спочатку на досудовому слідстві, а потім і в суді. Далі, це проблема впливу на свідка заінтересованими особами (погрози, шантаж, фізичне насильство, підкуп тощо).

Фігура свідка повинна бути надійно захищена. У розвинутих країнах існують певні програми, спрямовані на захист свідків.

Психологічна характеристика свідка як особистості включає інтелектуальні, вольові, моральні та інші якості. Свідки відрізняються за обсягом сприйнятої ними інформації і можуть характеризуватися повідомленням неправдивих відомостей з різних мотивів.

§ 6. Психологія окремих категорій злочинців (соціально-психологічні характеристики)

Вчинення злочинного діяння передбачає наявність суб'єкта діяльності (суб'єкта його вчинення)¹. Для позначення його як поняття в юридичній літературі вжива-

¹ Злочинець – це людина, яка перейшла межу закону, порушник закону, винуватець перед законом.

ються різні терміни: «особа злочинця», «злочинна (чи криміногенна) особа», «особа винного», «особа, яка вчинила злочин». Незважаючи на певні відмінності, ці терміни використовуються як тотожні. Існує також думка, яка взагалі заперечує поняття особи злочинця і те, що вона має певні специфічні особливості та властивості.

Особа злочинця не лише існує, вона потребує дослідження. Необхідно погодитися з А. Ф. Зелінським, що особа злочинця — альфа й омега кримінальної психології, її наріжний камінь. Людина, що порушила кримінальний закон, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця, що відкидається суспільною свідомістю¹. У злочинців під час зайняття злочинною діяльністю виробляються своєрідні вміння і навички, звички і нахили, тобто «злочинний» почерк. Вчинення злочинів певним способом — передумова злочинної професіоналізації. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності — ключ до виявлення винних. Типові соціально-психологічні характеристики кримінальних особистостей можуть бути використані в судовій діяльності для прогнозування особистісних якостей підсудного, його можливої поведінки, обраної позиції.

Про особу злочинця необхідно говорити у тому випадку, коли йдеться про певну систему злочинних дій. Це обумовлено тим, що особистість формується в процесі діяльності (у тому числі злочинної). Вчинення злочинних дій позначається на психологічній структурі особистості, виникненні у неї антигромадської спрямованості (установки).

Особа злочинця — це соціально-психологічне поняття, яке охоплює сукупність типових психологічних і моральних якостей індивіда, що формуються в результаті вчинення злочинів. Особа злочинця охоплює цілу систему психологічних властивостей: спонукання, установки, переконання, емоційні і вольові особливості тощо. Дослідження особистості злочинця передбачає вивчення психологічних механізмів протиправ-

¹ Див.: *Зелінский А. Ф.* Криминальная психология: Научно-практ. изд. — К.: Юринком Интер, 1999. — С. 9.

ної поведінки, мотивацій різних видів злочинів, індивідуально-психологічних і соціальних факторів, ситуативних реакцій людини.

Особа злочинця характеризується виникненням певних змін (пороків) в її психологічній структурі. Змінам піддаються ціннісні орієнтації, потреби, нахили, переконання. Виникають негативні риси характеру: жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво та ін. Водночас слід говорити про формування особи злочинця стосовно типу злочинної діяльності (насильницький тип злочинця, корисливий тип чи «білокомірцевий» тип особи злочинця тощо). У цьому плані можна говорити про особу вбивці-маніяка, хулігана, шахрая, хабарника, кишенькового злодія й ін.

У психології особи злочинця розрізняють певного роду дефекти: 1) дефекти індивідуальної правосвідомості (соціально-правовий інфантилізм; правова непоінформованість; соціально-правова дезінформованість; правовий нігілізм (негативізм); соціально-правовий цинізм; соціально-правове безкультур'я); 2) патологія сфери потреб особи; 3) дефекти в особистісних установках; 4) дефекти психічного розвитку (помічаються майже у 50% засуджених)¹.

У сучасній кримінальній психології (В. Ф. Пирожков) розглядають також певний причинний комплекс особи злочинця, до якого відносять такі чинники: 1) соціальні (нестабільність суспільства, несприятлива соціально-психологічна атмосфера у ньому, соціальна незахищеність та ін.); 2) політичні (відсутність розвинутої демократії, тоталітаризм, корумпованість тощо); 3) ідеологічні (відсутність ідейності, бездуховність та ін.); 4) моральні (аморальність, поширеність алкоголізму, наркоманії, люмпенізація суспільства та ін.); 5) економічні (спад економіки, зростання тінізації в економічній сфері та ін.); 6) соціально-побутові (незадоволеність побутовим обслуговуванням, відсутність житла та ін.); 7) соціально-технічні (виникнення нових професій, технізація виробництва,

¹ Більш детально див.: *Пирожков В. Ф.* Криминальная психология. – М.: Ось-89, 2001. – С. 17–18.

необхідність освоєння передової техніки та ін.); 8) соціально-культурні (криза вітчизняної культури, засилля культу масового інформативності та ін.); 9) національні (ідеї націоналізму, міжнародні конфлікти та ін.); 10) соціально-демографічні (проблеми в сім'ях, «вимирання» сел та ін.); 11) організаційно-управлінські (помилкові владні рішення, відсутність зв'язку органів влади і управління з населенням та ін.); 12) соціально-правові (правові прогалини; відсутність урегульованості суспільних відносин); 13) генетичні (погіршення генетичного потенціалу); 14) соціально-медичні (руйнування системи медичного обслуговування, несвоєчасне виявлення психічних аномалій та ін.); 15) інформаційні (інформаційна перенасиченість, негативний вплив реклами та ін.); 16) соціально-виховні (відсутність виховної роботи, належної діяльності громадських організацій та ін.); 17) кримінальні (існування кримінальних інститутів, кримінальної ідеології, кримінальної субкультури та ін.); 18) кримінологічні (недостатність системи профілактичної роботи; відсутність прогностичної діяльності відносно правопорушень, недоліки попереджувальної діяльності правоохоронних органів та ін.); 19) військові (синдром розвалу армії; дідівщина; торгівля зброєю і боєприпасами тощо); 20) соціально-психологічні (особливості соціальних спілкувань; виникнення негативних рис особистості тощо).

У психології мали місце різні підходи до типізації особи злочинців. Дослідження особистості злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, встановлення особливостей у кримінальних відносинах.

Спроба дослідження злочинних типів (соціально-психологічних типів) була зроблена італійським лікарем-психіатром Ч. Ломброзо, який вивчав представників місць позбавлення волі і своєрідність на їхньому тілі татуювань. Ч. Ломброзо і його послідовник Е. Феррі розрізняли такі типи злочинців: 1) природжених; 2) «злочинців унаслідок божевілля», психопатів та інших, що страждають на психічні аномалії; 3) злочинців із пристрас-

ті; 4) випадкових; 5) звичних¹. Патріарх антропологічної школи кримінального права Ч. Ломброзо стверджував, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за специфічними фізичними і психічними ознаками (ця школа виникла у 70 — 80-х роках XIX ст.).

Заслугує на увагу класифікація особистостей, запропонована психологом О. Ф. Лазурським. При визначенні типів він виходив з: 1) природних психологічних можливостей; 2) особливостей соціального пристосування особистості до дійсності. Причому відповідно до цих ознак він визначив три рівні особистостей: нижчий, середній і вищий. На кожному рівні виділяються як такі звані чисті типи, змішані і спотворені.

Для кримінальної психології важливе значення мають спотворені типи особистості нижчого рівня (з цих типів виходять злочинні особистості)². О. Ф. Лазурський до спотворених типів відносить: 1) пасивний тип, який виступає у вигляді двох різновидів: а) апатичного, що характеризується байдуже-млявим ставленням до усього оточуючого, відсутністю яскраво виражених інтересів і потреб; б) безвільно-боязкого, який легко піддається навіюванню, з перевагою пригніченого настрою. На думку вченого, хоча люди такого типу і не належать до кримінального типу, однак можуть бути джерелом поповнення злочинного світу; 2) тип розважливого егоїста. Люди цього типу розважливі і хитрі, черстві і злопам'ятні; на першому плані у них турбота про свої вигоди й інтереси, переважно матеріальні; цей тип дуже близький до кримінального; 3) афективно-спотворений тип. Його представники — безладно-веселі, легковажні люди. За своїми соціальними проявами — пияки, забіяки, скандалісти, дрібні злодюжки; 4) активно-спотворений (гвалтівник) тип. Тут два підтипи: а) безладного гвалтівника, що характеризується рішучістю, енергією; працювати не любить, схильний до

¹ Див.: *Фэрри Э.* Уголовная антропология и социализм // Проблемы преступности. — Х., 1924. — Сб. 2-й. — С. 31–32.

² Див.: *Ковалев А. Г.* Психологические основы исправления правонарушителя. — М.: Юрид. лит., 1968. — С. 46–52.

бійок; б) зосереджено-жорстокий, який не зупиняється і перед убивством¹.

У 20-і роки минулого століття дослідження різних типів злочинців проводив С. В. Познишев. Усіх правопорушників він розділив на дві категорії — октогенних та екзогенних (залежно від співвідношення об'єктивних обставин і внутрішньої особистісної готовності до злочину). Перші — «моральні психоастеніки», яким чужі норми моралі і здатність до співпереживання. Другі вчиняють діяння під впливом зовнішніх умов. До цієї категорії можуть бути віднесені особи: 1) з недостатньо розвинутими правовими почуттями; 2) недостатньо самостійні у виборі вчинків, тобто такі, що піддаються навіюванню, легковажні, слабохарактерні².

Класифікацію особистостей на матеріалах вивчення злочинців зробила психіатр А. С. Петрова (1927 р.). Основна ідея полягала у тому, що поняття особистості розглядалося як тип реакції, обумовленої психологічною конституцією (будовою) людини. У цьому плані автор розрізняє «примітиви» (нормальна людина, але внаслідок несприятливих умов нерозвинена, людина низького культурного рівня) і «непримітиви» (характеризується високою культурою). Всередині кожної з груп були виділені основні типи (конкретно-емоційний, ефективно-абстрактний, інтелектуально-вольовий) і проміжні³.

Становить інтерес пропозиція О. Г. Ковальова розрізняти основні типи особи злочинців залежно від ступеня кримінальної зараженості особистості. За цим критерієм автор виділяє: 1) глобальний злочинний тип (тип з повною злочинною зараженістю). Це тип антисоціальний. Він негативно ставиться до праці і людей. Представники цього типу не мислять життя поза злочинами, що їм обіцяють основні радощі. Усі їхні помисли, почуття пов'язані з задумами вчинення злочинів, їхня

¹ Див.: *Лазурский А. Ф.* Классификация личностей. — Пг., 1921.

² Див.: *Познышев С. В.* Основы пенитенциарной науки. — М., 1923. — С. 107–112.

³ Див.: *Петрова А. С.* Психологическая классификация личностей. — М., 1927.

воля тверда і непохитна у кримінальних діяннях. Цей тип охоплює різні підтипи похитливого розбещувача і гвалтівника, казнокрада, що, незважаючи на покарання, краде і краде, і, нарешті, бандита тощо¹; 2) парціальний тип, тобто з частковою кримінальною зараженістю. Особистість цих людей ніби роздвоєна, у ній уживаються риси нормального соціального типу і риси злочинця; 3) передкримінальний тип; означає, що ці люди мають такі морально-психологічні властивості, які у певній ситуації, якщо вони опиняються в ній, неминуче вчиняють злочин. Тут існує два різновиди особистостей: а) люди з надзвичайно емоційною збудливістю і нестачею самовладання; б) легковажний ледар, який любить добре пожити, не утруднюючи себе².

При вивченні окремих категорій злочинців істотна увага приділяється насильницькому типу злочинця (хуліган, гвалтівник, убивця). У літературних джерелах робилися спроби встановити найбільш загальні риси насильницьких злочинців: 1) егоїзм, що нерідко переходить в егоцентризм, при якому вся поведінка особи підкоряється лише її інтересам, бажанням і потягам; примітивно-анархічна позиція: «що хочу, те і роблю»; 2) тісно пов'язана з егоїзмом (а нерідко і прямо ним обумовлена) зневага до інтересів і думок окремих членів суспільства,

¹ Як приклад глобального злочинного типу О. Г. Ковальов наводить соціально-психологічну характеристику засудженої К.: «Неодноразово засуджена. Розпущена у статевому відношенні. Мріє: «Вийду з ув'язнення, обкраду батьків, погуляю як слід, а там знову можна повернутися до колонії». Цинічна, у неї немає нічого святого. Дуже ледаща, трудитися не хоче. Розмірковує: «Робота любить дурнів». Неохайна, ходить брудною, за собою не стежить. Вважає себе найрозумнішою і найосвіченішою, інших – «шавками». Деяко інша характеристика дається парціальному типу особи: «У. за крадіжку покараний четверте. Одружений. Стосунки у сім'ї були дружні і турботливі. Працював на заводі, увечері – вчився. До роботи ставився добросовісно. Мав подяки, одержував премії. Перший злочин вчинив у 14 років (карманна крадіжка). У колонії поводить себе добре, як і раніше, при перших засудженнях. Перебуває в активі. Обіцяє покінчити з крадіжками. В усьому звинувачує алкоголь». (Див.: *Ковалев А. Г.* Психологические основы исправления правонарушителя. – С. 50.)

² Див.: *Ковалев А. Г.* Психологические основы исправления правонарушителя. – С. 50–51.

у тому числі навіть найближчих цій людині; 3) відсутність здатності, а часто і бажання поставити себе на місце потерпілого, звідси — відсутність почуття жалю до потерпілого, великий чи менший ступінь жорстокості; 4) переважно афективний характер поведінки, при якій виникаючі в особи бажання, потреби і спонукання відразу ж реалізуються, у тому числі і злочинним шляхом¹. Деякі вчені (М. І. Єнікеєв) до основних характерних рис насильницького типу злочинця відносять: дефектність соціальної ідентифікації, емоційну тупість, імпульсивну агресивність.

Вчинення насильницьких злочинів пов'язане з агресією. У психології агресія розглядається як поведінка або дія, спрямована на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або на знищення іншої людини. Готовність окремої особистості до агресії виявляється як негативна риса — агресивність.

Необхідно зазначити, що «агресія» означає напад. Агресивні злочини мають злісний, деструктивний характер, а їх метою є заподіяння потерпілому шкоди. В основі кримінальної агресії — ворожнеча і прагнення руйнування. Вона посягає на найважливіші людські блага — життя, здоров'я, честь, гідність, права людини. Агресія спрямовується на заподіяння людині страждань і перешкоджає здійсненню її намірів. Об'єктами агресивних дій бувають також речі і природа — середовище життя людей².

Насильницький тип злочинця пов'язаний з тим, що вирішення конфлікту визначається наявністю агресивності особистості, обумовленої такими якостями індивіда, як соціальне відчуження, знижена толерантність, озлобленість, егоцентризм та ін. Для насильницьких злочинців характерний низький рівень загальної культури й освіченості.

Розрізняють випадкових злочинців і стійкий («злісний») тип насильницького злочинця. Для злісного типу характерна

¹ Більш детально див.: Личность преступника: Монография. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 183–184.

² Див.: *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология: Научно-практ. издание. – С. 170–171.

агресивна спрямованість особистості, прагнення вирішити конфлікт за допомогою фізичної сили, жорстокості.

Особливий тип насильницького злочинця — вбивця. Існують різні типи вбивць: «випадкові» вбивці, сексуальні вбивці, вбивці-хулігани, вбивці-терористи, вбивці-найманці (кілери) та ін.

Позбавлення життя іншої людини має серйозні психологічні наслідки для особи, що його вчинила. «Не убий» — говорить шоста заповідь Закону Божого. І це пов'язано не лише із захистом життя людини, але і з прагненням захистити від страждань (певних психічних станів) особу, яка вчинила вбивство, адже вчинення вбивств призводить до деформації всієї структури особистості.

Специфіка сексуальних убивств полягає у необхідності урахування сексопатологічних даних. Так, насильство серійних сексуальних садистів детерміноване психолого-психіатричними закономірностями (такий садизм є аномальною формою вирішення різноманітних індивідуально значущих інтра- і інтерперсональних конфліктів і подолання хронічних фрустрацій, підвищення самооцінки, підтвердження своєї маскулинності)¹. Таку категорію вбивств (сексуальних) вчиняють чоловіки. Явища садизму в жінок зустрічаються вкрай рідко, а садистські вбивства і некрофілія не зустрічаються. Віковий склад злочинців виглядає так: неповнолітні — 9%, від 18 до 30 років — 56%, від 30 до 50 років — 30%, більше 50 років — 5%. Картина сексуальних убивств уражає своєю зовнішньою протиприродністю, «психічною ненормальністю», патологічністю. Тут можна виділити злочинця, що «маскується» і «раптового» злочинця, «душителя» (який вчиняє вбивство шляхом удушення чи удавлення) і «потрошителя» (який убиває шляхом нанесення колото-ріжучих поранень)².

¹ Див.: Бухановская О. А. Серийные сексуальные садисты: подходы к лечению и его принципы // Серийные убийства и социальная агрессия: что ожидает нас в XXI веке? Медицинские аспекты социальной агрессии: Матер. 3-й междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. — С. 76–80.

² Див.: Фомина А. С. Расследование убийств, совершаемых по сексуальным мотивам // Расследование преступлений против личности: Учеб. пособие / Под ред. О. Я. Баева. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1998. — С. 71–74.

Соціально-психологічна характеристика сексуального вбивці (ман'яка) Н. Джумагалієва: «Смуга невдач і поневірень. У перерві — армія, служив у десанті, на другому році запив, часто «до повного забуття». Довгий час у взаєминах з жінками був стриманий, соромливий, а з 1974 по 1977 р., роз'їжджав по країні, зовсім не спілкувався з жінками. У цей час, десь у віці 23 років, стали мимоволі виникати зорові уявлення окремих розчленованих частин оголеного жіночого тіла і внутрішніх органів, при цьому відчував статеве збудження. Повернувшись додому, «загуляв» і навіть «познайомився» з венеричними хворобами. Звичайна близькість з жінкою вже не влаштовувала. Наприкінці 1978 р. став розробляти план, як «добути жінку, роздягнути її і вивчити будову внутрішніх органів», нібито вирішивши, що можна стати пророком, напившись крові, і зменшити статевий потяг, наївшись м'яса... 6 січня 1979 р. Джумагалієв убив А. У протоколі огляду місця події читаємо: «...На смітнику Карилінського сукняного комбінату виявлені частини людського тіла жіночої статі, дві ноги, за 15 м від них чоботи, розпороті гострим предметом до гомілки. Під купою каменів, землі і дроту виявлені грудна клітка, руки ... обидві груди вирізані. Оглядом ніг установлено, що надрізи починаються на 15 см вище п'яти, йдуть далі до суглоба, тобто литки відсутні. Голова відпиляна на рівні першого шийного хребця...» Після цього вбивства потягнулися нескінченною низкою: 21 квітня, 21 червня (подвійне вбивство матері і дочки), 27 червня...¹

Ще один приклад — особистість Г. Михасевича, який народився в 1947 р. Перше вбивство вчинив у 1971 р. і з кожним роком убивав усе більше і більше (жертвами були тільки жінки). Усього в 1971–1984 рр. він убив 36 жінок, причому в 1984 р. — 12 жінок. Михасевич вчиняв убивства, як правило, біля доріг; усі його жертви були задушені одним способом — різко стягнутою косинкою, шарфом чи пучком трави. Місце вбивств теж було певним — у районі між Вітебськом і Поло-

¹ Див.: *Раззаков Ф. И.* Бандиты времен социализма (Хроника российской преступности 1917–1991 гг.). – М.: ЭКСМО, 1996. – С. 510–511.

цьком, тому справу Михасевича і назвали вітебською. Зовні Михасевич вів цілком благоприсойне життя: працював завідувачем ремонтними майстернями, мав сім'ю, дружину, двох дітей і навіть був... дружинником, позаштатним помічником міліції... Коли кільце слідства стало наближатися до місця проживання Михасевича, він захвилювався, написав зміненим почерком анонімного листа до обласної газети, де стверджувалося, що жінок убивають місцеві чоловіки, які помщаються своїм коханим за невірність... Для більшої переконливості після відправлення листа поїхав до Вітебська, вбив ще одну жінку і біля тіла залишив записку, підписану «патріоти Вітебська»¹.

У спеціальній літературі зазначається, що для серійних сексуальних злочинів характерне садистське оформлення епізодів — демонстрація, у першу чергу самому собі, свого панування над жертвою — її особистістю, тілом, нерідко — можливість розпоряджатися її речами, життям, здоров'ям, статевою незалежністю і недоторканністю, жорстоке її придушення і підпорядкування, катування, болісне заподіяння ушкоджень, знущання, приниження².

Зараз серйозну соціальну небезпеку становлять убивства на замовлення. Психологія вбивства на замовлення характеризується складним ланцюгом взаємодій: замовник — виконавець, або замовник — посередник — виконавець, або замовник — кілька посередників — виконавець. Існують різні типи виконавців убивства на замовлення. Вони можуть бути підрозділені на виконавців-дилетантів і виконавців-професіоналів. Наймані вбивці-професіонали у свою чергу поділяються на вбивць-одиначок, які виконують замовлення час від часу,

¹ Див.: *Белюсов В.* Кто убил Влада Листьева? Факты, версии, аргументы. — Минск: Современ. лит., 1995. — С. 399–400.

² Див.: *Бухановский А. О., Гайков В. Т., Байбаков Ю. Г.* Серийные сексуальные преступления: психолого-психиатрические сопоставления // Серийные убийства и социальная агрессия: что ожидает нас в XXI веке? Медицинские аспекты социальной агрессии: Матер. 3-й междунар. науч. конф. — С. 94.

і вбивць, які перебувають на постійному утриманні того або іншого злочинного угруповання. Вони вчиняють убивство групою по два — три чоловіки.

Психологічні особливості має особистість виконавця вбивства на замовлення, для якої основний мотив діяльності не лише користь, але і досягнення професійного результату. Професійних виконавців убивств на замовлення пропонувалося умовно позначити як: 1) «соціопатичних», до яких належать особи з явними дефектами психічної діяльності, у суміжних станах; 2) «категорія інфернального досвіду» — ветерани бойових дій, колишні засуджені з низьким соціальним статусом (Д. Д. Донської).

Убивця-професіонал йде на справу, якщо почуває 99%-тну гарантію власної безпеки. Він має досить високі навички в «мистецтві» вбивати людей, використовує найсучаснішу техніку спостереження і радіозв'язку, виконує заходи щодо підготовки вбивства. Ніхто і ніколи не повинен запідозрити у ньому «ліквідатора». Він повинен бути неяскравим, непомітним, таким, що розчиняється у натовпі. Так, О. Солоник «був у 1995 р., мабуть, найбільш розшукуваним злочинцем у Росії. Він уже двічі вчиняв втечу з в'язниць, де відбував строк за вбивство шести ватажків російських мафіозних угруповань і чотирьох міліціонерів, які намагалися його заарештувати. Після зробленої в Аргентині пластичної операції він приїхав до Афін й оселився в районі Мініді як грек під ім'ям В. Кесов...»¹.

Соціально-психологічна характеристика О. Солоника: «Він народився в 1960 р. у провінційному Кургані. Захоплювався спортом, досяг успіхів у класичній боротьбі, був честолюбний, як і усі чоловіки невеликого зросту (165 см), міг зчепитися з кожним, хто його зачепив чи скривдив. Після закінчення середньої школи пішов в армію. Службу проходив у Німеччині, де в спортивних змаганнях посідав призові місця і мав авторитет у солдатів і офіцерів. Пішовши на дембель

¹ *Малинов Ю.* Наемный убийца или Робин Гуд? // Московские новости. — № 21. — 25 мая — 1 июня 1997. — С. 23.

з відмінною характеристикою, Солоник повернувся до рідного Кургану і був зарахований у міліцію співробітником патрульно-постової служби. Оженився, народилася дочка, потім розлучився. Другий шлюб, народження сина, вступ до Горьківської вищої школи МВС СРСР. З цього моменту починаються події, що не вкладаються в стандартну схему... Відрахування з міліцейської школи, залишення міліції. Пізніше влаштовується на цвинтар копати могили і відбувається несподіваний арешт...»¹.

Специфіку має особистість хулігана. Існують різні версії походження одного з найрозповсюдженіших у світі позначень порушення громадського порядку (хуліганства). Звичайно його пов'язують із прізвисьмом однієї ірландської родини, що проживала в Лондоні наприкінці XVIII ст. і вирізнялася особливим буйством... Але корені явища, позначеного ним, — у глибині століть, в агресивній природі людини².

Хуліган прагне продемонструвати владу, відчуває насолоду від безкарності, прояву самоствердження. У процесі хуліганства має місце явна невідповідність приводу і реакції на нього. Майже всі прояви хуліганства відбуваються у стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного збудження. Серед вуличних дебоширів переважають молоді люди, які діють, як правило, групами³. Дії хулігана часто супроводжуються руйнуванням або знищенням майнових цінностей. Йдеться про вандалізм — безглуздо жорстоке руйнування історичних пам'яток, культурних цінностей, будинків, споруджень, майна. За своєю психологічною сутністю вандалізм агресивний.

Широке коло осіб охоплює корисливий тип злочинця: злодії, розкрадачі, шахраї та ін. Злодій — злочинець, що зай-

¹ Див.: *Модестов Н.* Москва бандитская. Документальная хроника криминального беспредела 80–90-х годов. – М.: Центрополиграф, 1996. – С. 344–345.

² Див.: *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология: Научно-практ. изд. – С. 186.

³ Більш детально див.: *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология: Научно-практ. изд. – С. 188–189.

мається крадіжками. Саме зі злочинами пов'язане виникнення злочинних традицій, злочинських «законів» і «правил поведінки» у кримінальному світі. Розрізняють злодіїв: «домушників», «квартирників», «кишенькових злодіїв» та ін. У злодіїв порушується система моральної орієнтації, з'являються негативні якості особистості: жадібність, прагнення до наживи, нечесність та ін. Від злочинства необхідно відрізнити kleптоманію — імпульсивно виникаюче прагнення (нездоланне) взяти ту чи іншу річ без корисливої мети.

До корисливого типу особи злочинців належать шахраї. Процес економічних перетворень, розвиток ринкових відносин пов'язані з проникненням шахрайства в усі сфери суспільства. З погляду психології більшість шахраїв мають сильну уяву, їм притаманний сугестивний вплив і вміння переконувати. До особистих якостей і властивостей шахрая належать його хитрість, облудність, вміння привертати до себе навколишніх, знання способів підробки документів. За своїм зовнішнім виглядом — це звичайно солідні люди, які «вміють себе подати», мають певні пізнання у галузі психології, досить хорошу спостережливість і швидко реакцію на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевтілення, встановлюють контакт із людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки. Шахраї можуть бути підрозділені на певні групи: 1) «нові» шахраї, які використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, фіктивних фірм, страхової, інвестиційної і довірчої діяльності; 2) шахраї-гастролери, які постійно роз'їжджають і негайно ховаються з місць вчинення злочинних діянь; 3) шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (карткові шулери, «катали», «червові валети» та ін.); 4) шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово засуджені за шахрайство та інші злочини; 5) шахраї, які вчиняють злочини вперше, з легкодумства, під впливом інших осіб чи ситуації; 6) шахраї-одиночки і шахраї, які вчиняють злочин групою, у тому числі і з розподілом ролей.

§ 7. Психологія особи підсудного

Підсудний — важливий учасник судового розгляду; особа, яку судять. А. Ф. Коні вважав, що з усіх обставин найважливіша, без сумніву, — особа підсудного, з її добрими і поганими властивостями, з її нещастями, моральними стражданнями, випробуваннями¹. Вчинення підсудним злочину — це версія обвинувачення. Тут доцільно нагадати про презумпцію невинуватості. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62 Конституції України). Під час судового розгляду не можна ставити знак рівності між підсудним і злочинцем. У суді може і повинна перевірятися версія невинуватості підсудного.

Поведінка підсудного у суді обумовлена його індивідуально-психологічними особливостями, ставленням до пред'явленого обвинувачення, оцінкою власних дій (протиправних, аморальних, правомірних). Важливе значення в поведінковому плані має минулий соціальний досвід, перебування у слідчому ізоляторі, наявність судимостей тощо. Поведінка підсудного на суді пов'язана з позицією, що обирається ним. Обрання позиції обумовлене безліччю чинників, серед яких визначальне значення мають: 1) правосвідомість підсудного; 2) вплив умов життя і виховання; 3) ступінь доведеності вини; 4) реальність покарання за вчинене діяння. Психічна діяльність підсудного перебуває в залежності від його процесуальної ролі у суді, заінтересованості у результатах справи. Тому поведінка підсудного й обрання ним відповідних позицій обумовлені пануванням оборонної (захисної) домінанти (осередок збудження, що надає поведінці ту чи іншу спрямованість). Поведінка підсудного у суді є мінливою. З боку підсудного може виявлятися як активність, так і пасивність. У процесі судового слідства типовими позиціями підсудного є:

¹ Див.: Коні А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Собр. соч. — Т 4. — С. 54–55.

1) відмова від спілкувань (відмова від дачі показань); 2) зміна позиції, яку підсудний мав раніше на досудовому слідстві (заяви про те, що до нього застосовувалися методи недозволеного впливу, показання отримані під примусом); 3) стабільне заперечення вини; 4) визнання вини і каєття у вчиненому злочині (визнання вини може характеризуватися і самообмовою з різних мотивів).

Інтереси підсудного диктують необхідність активно здійснювати своє право на захист. У разі відмови підсудного від спілкування (повідомлення будь-якої інформації) суду необхідно з'ясувати причину такої відмови (психологічний стан особи, змова із співучасниками, усвідомлення доведеності вини).

Суду необхідно враховувати те, що підсудний перебуває у певному психічному стані. Найчастіше йдеться про стани фрустрації, страху або стресу.

Фрустрація виникає, коли підсудний не бачить виходу із ситуації, що склалася, з труднощів, перешкод, що виникли на шляху до досягнення мети (об'єктивних чи таких, що сприймаються суб'єктивно). У психології розрізняють: фрустратор-причину, яка викликає даний стан; фрустраційну ситуацію, фрустраційну реакцію. Стан фрустрації може зовнішньо проявлятися у відмові від спілкування, розпачі, демонстрації безвихідності. Невід'ємне право підсудного — останнє слово. Суд не вправі обмежувати тривалість останнього слова підсудного певним часом (ст. 319 КПК України). Водночас у ряді випадків підсудний не може вимовити своєї промови. Це пов'язано з його психологічним станом.

Страх як емоція виникає у підсудного при існуванні загрози його існуванню, зміни життєдіяльності, зазнавання покарань (джерело небезпеки може бути дійсним чи уявним). У підсудного можуть виявлятися різні види страху (тривога, страх, переляк, фобії, жах тощо).

Стрес у підсудного виникає у відповідь на різні екстремальні впливи. Стрес охоплює широке коло психологічних станів людини. У психології розрізняють фізіологічний та психологічний (останній поділяється на інформаційний і емо-

дійний) стрес. Виникненню стану стресу у підсудного можуть сприяти різні причини: повідомлення нової інформації у судовому засіданні тими або іншими учасниками; неадекватна поведінка інших учасників, реакція присутніх у залі, звертання до підсудного й ін.¹

Виникнення у підсудного психологічних станів пов'язано зі ступенем впливу на нього у суді, з рівнем його толерантності (стійкістю до реагування на який-небудь несприятливий чинник). Психологічний вплив на підсудного справляє сама процедура судового засідання, реагування присутніх на його слова, відповіді, дії, поведінку. А. Ф. Коні писав, що підсудний майже ніколи не перебуває у спокійному стані. Природне хвилювання після довгих, важких тижнів і місяців чекання... Страх перед вироком, сором за себе і близьких і дратівливе почуття виставлення «напоказ» перед холодно-цікавими поглядами публіки — все це діє гнітючим чи болісно збуджуючим чином на того, хто сидить на лаві підсудних².

Особливо важкими є періоди чекання, коли відбувається переосмислення цінностей, людина зазнає нестатків, відчуває невизначеність. В особливих станах перебуває особа, яка чекає виконання смертного вироку. У такій ситуації кожен день є випробуванням. Віктор Гюго пише: «...Чого варта шеститижнева агонія і цілий день передсмертної муки? Чого варте томління цього безповоротного дня, що тягнеться так повільно і проходить так швидко? Чого варті ці сходи катувань, які східцем за східцем ведуть до ешафоту? Очевидно, це не вважається стражданням. А невідомо, що болісніше — щоб кров йшла крапля за краплею, або щоб свідомість угасала — думка за думкою»³. Багаторічні спостереження працівника Іркутської обласної прокуратури, який постійно був присутній на процедурі виконання страти (кілька сотень розстрілів) свідчать про виникнення специфічних психологічних страждань

¹ Сутність психічних (емоційних) станів розглянута в гл. 2 (§ 2) даного посібника.

² Див.: Коні А. Ф. Избранные произведения. – М., 1956. – С. 34 – 35.

³ Гюго В. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 137.

приречених: «Як правило, на слимаків перетворюються убивці, які розчленовували трупи. Вони — боягузи, що майже вмирають від страху в камері смертника. Нерідко вони страждають у чеканні виконання вироку так сильно, що покриваються струпами, коростю повністю...»¹.

Запитання для самоконтролю

1. Які психічні властивості особистості вам відомі?
2. Що таке темперамент? Які типи темпераменту виокремлюють?
3. Що таке структура характеру?
4. Яким чином відбувається формування здібностей?
5. Які існують види емоцій?
6. Які вам відомі психічні (емоційні) стани особистості?
7. Які психологічні риси притаманні особі судді?
8. Яка структура професіограми судді?
9. Яке значення має віктимність у поведінці потерпілого?
10. Які чинники впливають на позицію свідка?
11. Які психологічні закономірності виявляються у підсудного?
12. Чи можна говорити про особу злочинця?
13. Як класифікуються злочинні типи?
14. Які є категорії злочинців?

Рекомендована література

1. Бодалев А. А. Психология о личности. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 188 с.
2. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Юрид. лит., 1991. — 464 с.
3. Головаха Е. И., Панина Н. В. Психология человеческого взаимопонимания. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 189 с.
4. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. — 2-е изд., доп. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 175 с.
5. Еникеев М. И. Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Изд. группа Норма-ИНФРА. — М., 1999. — 517 с.
6. Ковалев А. Г. Психология личности. — М.: Просвещение, 1970. — 392 с.

¹ Китаев Н. Н., Тельцов А. П. Проблемы расследования отдельных видов умышленных убийств. — Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1992.

7. Коновалова В. Е., Шепітько В. Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
8. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
9. Москвич Л. М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз: Монографія. — Х., 2004. — 224 с.
10. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 320 с.
11. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. — М.: Ось-89, 2001. — 704 с.

ГЛАВА 3

ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ДО ЮРИДИЧНОЇ ПРАЦІ СУДДІ

§ 1. Поняття і структура діяльності. Вольові дії

У психології широко використовується діяльнісний підхід у вивченні психіки людини (М. Я. Басов, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв та ін.). Такий підхід розглядається як принцип вивчення психіки і як окрема теорія. В юриспруденції досліджується правомірна і протиправна діяльність, аналізуються різні види діяльності (слідча, судова, оперативно-розшукова або злочинна діяльність, діяльність злочинних груп тощо).

У психологічній науці діяльність визначається як динамічна система взаємодій суб'єкта з світом або як сукупність дій людини, спрямованих на задоволення її потреб і інтересів. Іншими словами, діяльність — це форма активного ставлення до дійсності, у ході якої людина впливає на навколишній світ (інших людей, речі і природу). Діяльність — це активність, регульована свідомістю людини і спрямована на пізнання зовнішнього світу. У психології розрізняють види діяльності: трудову, навчальну, ігрову (гру).

Діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю. У своїй діяльності людина керується свідомо поставленими цілями. Діяльністю керує усвідомлена мета як регулятор активності. Доречно згадати класиків, навести слова К. Маркса про те, що павук виконує

операції, які нагадують операції ткача, і бджола побудовою своїх воскових чашечок посоромлює деяких людей — архітекторів. Але і найгірший архітектор від найкращої бджоли із самого початку відрізняється тим, що перш ніж будувати чашечку з воску він уже побудував її у своїй голові. Наприкінці процесу праці виходить результат, що уже на початку цього процесу був в уявленні людини, тобто ідеально. Йдеться про те, що людина в результаті діяльності досягає мети за допомогою свідомо організованих засобів і способів дій. Діяльність має плановий характер. Будь-яка діяльність являє собою систему дій, що перебувають у чіткому порядку, є взаємозалежними. Діяльність людини є соціально обумовленою, пов'язана з розвитком суспільства.

За своєю структурою діяльність складається з окремих дій, а дії — з окремих робочих операцій. Причому дія в психології розглядається як одиниця діяльності; операція ж — це спосіб виконання дії, обумовлений ситуацією.

Існує дві стадії володіння робочими операціями. У психологічній літературі їх називають уміннями і навичками. *Уміння* являє собою дію, основу якої складає практичне застосування отриманих знань. *Вміння* формуються шляхом вправ. Особливістю уміння є те, що окремі операції ще можуть бути не цілком досконалими (тривалими, містити певні помилки тощо). Більш високим ступенем оволодіння робочими операціями є навички. *Навичка* — це дія, що має високий ступінь освоєння і сформована шляхом повторення до досконалості. *Навичка* — це автоматизовані компоненти дій. Наприклад, вирізняють навички водіння автомобіля, навички письма тощо. У психології розглядають перцептивні, інтелектуальні і рухові навички.

На формування навичок впливають об'єктивні (стан або конструкція устаткування, умови роботи та ін.) і суб'єктивні причини (стан здоров'я, динаміка навички, настрої тощо).

Поняття волі і вольової дії. Воля є важливим компонентом психіки людини. Вона являє собою здатність робити свідомі (навмисні) дії, регулювати діяльність і керувати своєю

поведінкою. Воля забезпечує виконання двох функцій: спонукальної (забезпечується активність людини) і гальмової (стримування небажаних проявів активності).

Вольові дії відрізняються від автоматичних рухів, які виконуються без участі свідомості. Коли рухи виконуються несвідомо, вони не можуть бути віднесені до вольових. Вольові дії відрізняються від безумовних рефлексів і не є уродженими. Вони виникають і розвиваються в процесі життєдіяльності людини.

У психології розрізняють вольові дії — дії, в яких людина свідомо прагне до досягнення цілей. Вольова дія реалізується в простих і складних формах. Для складного вольового акту характерне те, що дії передують врахування наслідків, усвідомлення мотивів, прийняття рішення тощо.

Складний вольовий акт проходить кілька етапів: 1) спонукання до здійснення вольового акту (у більшості випадків це пов'язано з виникненням необхідності задоволення потреби, яку супроводжують емоційні стани: відчуття спраги, голоду й ін.); 2) уявлення мети дії; 3) уявлення засобів, необхідних для досягнення наміченої мети (при відсутності чи неясності цих уявлень вольовий акт виявиться нездійсненим або недосконалим); 4) намір здійснити дану дію; 5) рішення виконати дію; 6) вольове зусилля, пов'язане з «боротьбою» мотивів, тобто протиборством особистих позицій людини (розрізняють об'єктивні і суб'єктивні труднощі); 7) прийняття рішення — визначення лінії поведінки в ситуації невизначеності, дій, які у даних умовах можуть привести до бажаного результату; 8) виконання дії і його поточне коректування (виконання прийнятого рішення).

Вольові дії відбуваються відповідно до певних *мотивів*. Мотив (від лат. *movere* — надавати руху, штовхати) — психічне переживання, що спонукає і визначає вибір людиною дій. До мотивів можуть бути віднесені: почуття, прагнення, звички тощо. У своєму розвитку проходять певні етапи: 1) потяг (вихідний момент у розвитку мотивації волі; характерний для дітей раннього віку і пов'язаний з елементарними почуттями

задоволення і невдоволення); 2) прагнення (незадоволена потреба починає усвідомлюватися у вигляді неясного прагнення до певного об'єкта); 3) бажання (ясно визначене уявлення мети; бажання належить до майбутнього); 4) хотіння (до уявлення мети приєднується уявлення і про засоби її досягнення); 5) «боротьба» мотивів (стан внутрішнього коливання; завершується перемогою якого-небудь одного бажання). У «боротьбі» мотивів зіштовхується «треба», «не хочу», «хочеться», «не слід», «бути чи не бути».

Основу виховання і формування волі складають вольові якості людини: цілеспрямованість (уміння підкорити свої дії поставленим цілям); ініціативність (уміння починати дії за власною ініціативою); рішучість (уміння приймати обгрунтовані і тверді рішення); наполегливість (уміння використовувати свої можливості у складних ситуаціях); самостійність (уміння критично оцінювати поради інших людей і діяти з огляду на свої погляди); дисциплінованість (свідоме підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим нормам) та ін.

Вольова дія завершується прийняттям рішення і його виконанням. У цьому плані важливе значення має виокремлення видів рішень: 1) звичні рішення — характерні для простих вольових актів (майже невіддільні від конкретних бажань), «боротьба» мотивів зведена до мінімуму чи взагалі відсутня; 2) рішення без достатньої підстави — з метою вийти зі стану нерішучості, приймаються в екстремальних ситуаціях; 3) усвідомлені рішення — приймаються і виконуються з обдумуванням і аналізом всіх обставин, усіх «за» і «проти», із свідомим розумінням сутності здійснюваних дій.

§ 2. Види судової діяльності

Пізнавальна діяльність. Суддя здійснює насамперед пізнавальну діяльність. Пізнавальний характер судової діяльності є надзвичайно складним. Це обумовлене, в першу чергу, вирішенням розумових завдань, необхідністю

інтелектуальних зусиль і мисленевою роботою. У процесі такої діяльності вирішуються розумові завдання, що сприяють перевірці інформації. Пізнавальна діяльність судового процесу має такі особливості: 1) ретроспективний характер діяльності; 2) пізнання провадиться у формі доказування (за допомогою процесуальних засобів); 3) така діяльність здійснюється під час змагального процесу «обвинувачення»—«захист»; 4) засоби здійснення діяльності визначені у кримінально-процесуальному законі.

Злочин для захисника, прокурора, судді є завжди подією минулого (пізнання звернене до минулого). Ці особи не можуть безпосередньо сприймати процес вчинення конкретного злочину, який необхідно досліджувати, встановити його ознаки. Тут знаряддям пізнання виступає мислення. У психології мислення визначається як процес пізнавальної діяльності людини, що характеризується узагальненням і опосередкованим відображенням дійсності. Таке мислення здійснюється за загальними закономірностями незалежно від предметної сфери і виду діяльності. Предмет пізнання впливає на особливості виконання судової діяльності. У процесі пізнання використовуються такі види розумових операцій: аналіз і синтез, порівняння, абстрагування і конкретизація. Важливе значення в розумовій діяльності мають умовиводи: дедуктивні й індуктивні, умовиводи за аналогією.

Існують різні розумові завдання, що вирішуються під час судової діяльності. Вони можуть бути згруповані в такий спосіб:

1) найбільш прості завдання, що вирішуються шляхом одержання додаткової інформації (дефіцит інформації усувається за допомогою її добирання; засоби, способи і джерела одержання інформації відомі);

2) завдання, що вирішуються за допомогою відновлення ходу події (використовується метод ретросказання, створення моделей);

3) завдання, що вирішуються за допомогою рефлексії (імітації мислення учасника взаємодії, контрагента, супротивника);

4) завдання, що вирішуються за допомогою подолання психологічних «бар'єрів» (усунення перешкод смислових, інтелектуальних, емоційних);

5) завдання, що вирішуються шляхом вичленовування підзавдань (завдання по плануванню й організації судового слідства).

Конструктивна діяльність. Даний вид діяльності полягає в уявному представленні її ходу і результатів. Своє реальне втілення конструктивна діяльність одержує у плануванні, результати якого відображаються в планах судового слідства і окремих судових дій. Йдеться про втілення розумової діяльності у певних конструкціях, відповідно до яких здійснюватиметься судова діяльність. Слід зазначити, що такі конструкції не є жорсткими, вони ситуативно обумовлені й у процесі виконання діяльності можуть змінюватися, до них можуть вноситися певні корективи.

У конструктивній діяльності розрізняють прогнозування, планування, прийняття рішень, які розглядають як певні етапи.

Прогнозування — це розробка прогнозу, дослідження перспектив якого-небудь явища або дій, що проводяться. Якщо йдеться про події, які мають відбутися, то вживають термін «передбачення». У широкому значенні теорію і практику прогнозування іменують прогностикою. Діяльність з прогнозування передбачає: уявлення мети прогностичної діяльності; наявність достатньої інформації для формування прогнозів; використання відповідних методів прогнозування. Прогнозування є сферою єдиного процесу пізнання, повернутою до аналізу минулого (специфіка розвитку), теперішнього (наявні ресурси і уявлення) та майбутнього (потреби і можливості), тобто в основу прогнозу закладена об'єктивна інформація про закономірності існування і розвитку того чи іншого об'єкта, його взаємозв'язків. Сам же прогноз як результат прогностичної діяльності становить собою обґрунтоване судження щодо майбутнього, яке не спостерігається в даний момент стану об'єкта¹.

¹ Див.: Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. — Х.: Право, 1999. — С. 24.

Прогностична діяльність передбачає формулювання припущень (судових версій), використання типових моделей розвитку подій. Під час судової діяльності здійснюється порівняння різних моделей — моделей обвинувачення і моделей захисту.

Наступним етапом конструктивної діяльності є планування. Прогностична діяльність реалізується в плануванні — розробці оптимальних шляхів і способів її здійснення. Відбивається в різного роду планах (усних чи письмових, розгорнутих чи скорочених, схематичних та ін.).

Завершальним етапом конструктивної діяльності є прийняття рішень (тактичних або процесуальних). Прийняття рішень у психологічній літературі визначається як вольовий акт, що передбачає зіставлення альтернатив і вироблення відповідної програми дій. У психології розробляються спеціальні методи прийняття рішень: метод проб і помилок (спосіб вироблення нових форм поведінки в проблемних ситуаціях); метод зіставлення і перебору альтернатив; метод брейнштормінгу (мозкової атаки) та ін. Прийняття рішень у судовій діяльності має специфіку¹.

Прийняття тактичних рішень у певних випадках відбувається у ситуації ризику. Терміну «ризик» у психології відповідають три основних значення:

1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя в діяльності, обумовлена сполученням імовірності неуспіху і ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку;

2) ризик як дія, що у тому чи іншому відношенні загрожує суб'єкту втратою (програшем, травмою, збитком);

3) ризик як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії: менш привабливим, однак більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним (результат якого проблематичний і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками).

Комунікативна діяльність. Важливим видом судової діяльності є комунікативна діяльність. Одержання інформації судом

¹ Більш детально див. § 3 гл.4 даного посібника.

передбачає необхідність комунікації — соціальної взаємодії, спілкування. У психології спілкування визначається як здійснювана знаковими засобами взаємодія суб'єктів. У судовій діяльності спілкування здійснюється в межах процедури, при якій відбувається визначення процесуального положення учасників, предмета спілкування.

Одна зі сторін спілкування — комунікативна, яка полягає в обміні інформацією між індивідами, що спілкуються. На відміну від іншого соціального спілкування, предмет розмови в ході вербальних судових дій, методи, прийоми і засоби спілкування регламентовані процесуальним законом і відповідають науковим рекомендаціям.

Комунікативна функція охоплює такі напрямки: 1) встановлення психологічного контакту; 2) управління спілкуванням з боку судді; 3) здійснення психологічного впливу на свідка чи потерпілого, підсудного або іншу особу в процесі спілкування; 4) одержання судом необхідної інформації в процесі спілкування.

Комунікативна діяльність судді відрізняється особливостями: багатосторонністю спілкування (комунікація здійснюється з різними людьми за професією, віком, рівнем інтелекту, процесуальним положенням та ін.); втіленням у процесуальну форму (у межах судових дій); визначеністю предмета спілкування (наприклад, предмет допиту свідка, потерпілого чи підсудного); допустимістю і правомірністю засобів впливу під час спілкування.

У ході комунікативної діяльності встановленню психологічного контакту можуть заважати так звані бар'єри спілкування (змістовні і психологічні). Інтерес і практичне значення має виділення видів бар'єрів спілкування (І. М. Юсупов): бар'єр темпераменту (непоінформованість про тип темпераменту може зруйнувати діалог, що почався); бар'єр характеру (з'являється між особами як наслідок акцентуації, з одного боку, і як наслідок низької емпатії тих, хто спілкується, — з іншого); бар'єр негативних емоцій (емо-

ції можуть впливати на сприйняття партнера по спілкуванню)¹.

Посвідчувальна діяльність. Судова діяльність вимагає своєї фіксації, посвідчення. У ході пізнання істини необхідно відбити у процесуальних документах весь процес діяльності та її результати (наприклад, у протоколах судового засідання).

Посвідчувальна діяльність не обмежується письмовою фіксацією (протоколюванням), а передбачає використання й інших, додаткових способів фіксації (наприклад, повна фіксація судового процесу технічними засобами). Порушення в здійсненні посвідчувальної діяльності можуть призвести до втрати доказів. Сама посвідчувальна діяльність здійснюється в межах процедури, передбаченої процесуальним законодавством.

Посвідчувальна діяльність пов'язана з іншими видами судової діяльності: пізнавальною, конструктивною, комунікативною. Причому її роль дуже велика, оскільки виконання

¹ Крім того, І. М. Юсупов аналізує такі види бар'єрів негативних емоцій: бар'єр страждання (перекручує сприйняття оточуючих: чужа радість може викликати біль і заздрість, породити егоїзм (через жалість до себе) або, навпаки, альтруїзм як спосіб затамувати у собі почуття вини перед ким-небудь); бар'єр гніву (виникає у відповідь на несподівані перепони до задоволення актуальної потреби, на переривання якогось приємного заняття, на несподівану образу або незаслужену кривду, на примушення вчинити який-небудь неприйнятний вчинок); бар'єр огиди і бридливості (виникає часом як наслідок негігієнічності співбесідника (неохайність, пом'ятий брудний одяг, неприємний запах тощо), його поганих манер і відсутності самоконтролю в поведінці); бар'єр презирства (призводить до обмеження контактів з людиною, яка викликає негативні емоції); бар'єр страху (може бути викликаний біологічними причинами (побоювання за життя і здоров'я, страх каліцтва, зараження хворобою) та соціальними (побоювання за матеріальне і моральне благополуччя, благоговіння перед суспільним статусом співбесідника, погрози з його боку, побоювання покарання тощо)); бар'єр сорому і провини (виникає як відчуття недоречності того, що відбувається, через ніяковість за себе або інших); бар'єр поганого настрою (не може бути виділений в окрему групу причин, що впливають на успіх встановлення контактів у спілкуванні, оскільки він включає в себе більшість перерахованих негативних емоцій. Тим не менш його слід враховувати, оскільки поганий настрій у будь-якому випадку індукується на партнері). (Див.: *Юсупов І. М. Психологія взаємопонимання.* – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – С. 15–20.)

тих або інших видів утрачає своє доказове значення поза посвідченням.

Посвідчувальний процес доказування передбачає, що його результати повинні бути документовані і відбивати об'єктивність отриманих даних і правильність прийнятих рішень. Результати доказування, що містяться в процесуальних документах, адресуються широкому колу учасників, використовуються на різних стадіях судового процесу, оцінюються і перевіряються.

Засвідчені факти можуть бути використані й у тактичних цілях, з метою переконання тих чи інших осіб в їхньому існуванні. Необхідно зазначити, що діяльність у кримінальному (цивільному або господарському) судочинстві повинна відповідати принципу верифікування (можливості перевірити), що виникає лише при посвідчувальній діяльності.

§ 3. Психологічні характеристики судової діяльності

Судова діяльність за своєю сутністю є процесуальною, пов'язаною з розглядом кримінальних, цивільних, адміністративних та інших категорій справ, підпорядкована встановленню істини, пізнанню конкретного. В психологічному аспекті судова діяльність є роботою дослідника, яка проводиться за законами пізнання. Психологія будь-якого дослідження передбачає розкриття таємниці пізнання невідомого. Розкриття таємниці в судовій діяльності спрямоване на встановлення істини при розгляді судових справ, вирішення соціального конфлікту.

Система психологічних характеристик судової діяльності охоплює: детальну правову регламентацію, наявність владних повноважень, дефіцит часу, комунікабельність, різноманіття розумових завдань, наявність негативних емоцій.

Детальна правова регламентація — це психологічна характеристика діяльності, сутністю якої є чітке регулювання

такої діяльності, піднесене до норми закону. Судова діяльність виконується відповідно до закону, за чітко визначеною процедурою.

Правова регламентація тісно пов'язана з науковою організацією праці (НОП). Порядок судової діяльності, що передбачений законом, є вираженням її оптимальної організації. Це стосується найбільш доцільного проведення судових дій (допиту, огляду речових доказів та ін.). В межах закону є певний тактичний простір, пов'язаний із застосуванням конкретних прийомів, способів та методів діяльності.

Психологічною характеристикою судової діяльності є наявність *владних повноважень*. Наділення владою (судовою владою) і можливість розпоряджатися нею відрізняють службові функції судді від функцій інших осіб (фізичних або юридичних).

Функціональні повноваження судді — це можливість вчиняти різні процесуальні дії та здійснювати організаційні заходи, спрямовані на забезпечення розгляду справи. Вид та міри функціональних повноважень судді визначаються функцією судової влади та встановлюються процесуальним законодавством¹.

Ставлення особи до застосування владного повноваження є різним. Завжди використання владного повноваження передбачає винесення обгрунтованого й обдуманого рішення по кожному факту. Психологічна сутність застосування владних повноважень передбачає існування двох негативних тенденцій: 1) надмірне розпорядженні своїми владними повноваженнями; 2) нерішучість відносно їхнього застосування.

В юридичній літературі справедливо зазначається, що державно-владні повноваження надані судді не для задоволення своїх особистих потреб, а для справедливого вирішення спору про право. Суддя не може використовувати надані йому статусом правові можливості виключно на свій суб'єктивний розсуд, залежно від особистого інтересу. Водночас суддя не

¹ Див.: *Москвич Л. М.* Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз: Монографія. – С. 85.

може взагалі від них відмовлятися, якщо при цьому не відмовляється від посади судді, відповідного статусу носія судової влади¹.

Дефіцит часу виявляється в суворому часовому режимі судового розгляду, існуванні чітких процесуальних етапів руху кримінальної (або іншої) справи та процесуальних строків. Саме час визначає певний ритм діяльності і тому психологічно впливає на особистість судді. Судова діяльність чітко обмежується часовими межами, що викликає психологічне напруження.

Дефіцит часу охоплює три чинники: 1) кількість і характер злочинів, правопорушень, інших конфліктів, які мало піддаються заздалегідь встановлюваному обліку, звідси — нерівномірна кількість кримінальних та інших справ, що перебувають у провадженні судді в різні періоди; 2) правова регламентація термінів судової діяльності, яка обмежує дії судді і може викликати значні психологічні перевантаження; 3) особистісні якості судді, що належать до самоорганізації його діяльності.

Комунікабельність — це здатність особи до спілкування. Специфіка комунікабельності судді дозволяє віднести її до психологічних якостей, що характеризують судову діяльність. Комунікабельності судді притаманний багатосторонній та винятковий характер.

Суддя спілкується з різними людьми (за своїми індивідуально-психологічними особливостями, віком, процесуальним положенням). Така розмаїтість спілкування створює значні труднощі і вимагає знання психології людини взагалі (рис характеру, типу темпераменту, вольових якостей, спрямованості особистості, схильності до емоційного впливу тощо).

В основі комунікабельності лежить уміння встановлювати психологічний (емоційний) контакт. Психологічний контакт як атмосфера спілкування, почуття взаємної прихильності є основою комунікабельності. Рівні контакту залежать від особистостей, які взаємодіють.

¹ Див.: *Москвич Л. М.* Статус судді: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз. — С. 86.

Особливість комунікабельності судді полягає в тому, що ця психологічна характеристика вимагає перевтілення. Доцільність перевтілення пояснюється важливістю встановлення психологічного контакту з усіма особами, що беруть участь у судочинстві, а також із необхідністю отримання важливої по справі інформації. Винятковий характер комунікабельності полягає у тому, що її метою є одержання інформації від заінтересованих осіб.

У судовій діяльності виникає і вирішується безліч *розумових завдань*, що належать до різних напрямків роботи судді. Незважаючи на численність і різноманітність розумових завдань, є можливість виділити з них найбільш типові:

1. Завдання, пов'язані з перевіркою доказової інформації у суді.

2. Завдання по висуванню судових версій (ідеально-розумових моделей) як припущень, що визначають шляхи пошуку істини в судовому розгляді.

3. Завдання по оцінці доказової інформації.

4. Завдання з прийняття найбільш важливих рішень.

Негативні емоції в судовій діяльності обумовлені тим, що під час вирішення соціальних конфліктів відбувається вивчення різних проявів, що викликають негативну оцінку суспільства. Заслуховування розповідей про злочинні чи аморальні дії певних осіб, дані про способи вчинення та приховування злочинів не можуть породжувати позитивних емоцій. Особливість діяльності судді — вплив на нього широкого спектру стресових чинників. Основні з них: 1) необхідність ухвалення відповідального рішення — суддя вирішує долі людей. При цьому він піддається емоційному тиску, перш ніж буде винесене всебічно виважене і об'єктивне рішення по справі; 2) значні фізичні і психічні навантаження через велику кількість розглядуваних справ; 3) аритмічність праці судді¹. Негативні емоції створюють психологічне напруження у роботі суддів. Протидія таким емоціям здійснюється за допомогою створення психологічної установки про суспільну корисність своєї роботи; отримання

¹ Більш детально див.: *Москвич Л. М.* Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз. – С. 159.

власного задоволення, викликаного кожним конкретним випадком вирішення справи за суттю як підсумку інтелектуальної діяльності.

Запитання для самоконтролю

1. З яких елементів складається структура діяльності?
2. Як співвідноситься воля зі свідомістю?
3. Які є етапи формування складного вольового акту?
4. Які види судової діяльності вам відомі?
5. У чому особливості процесу пізнання в судовій діяльності?
6. Які психологічні характеристики притаманні процесуальній діяльності?
7. Які негативні тенденції існують під час розпорядження владними повноваженнями?
8. Що таке дефіцит часу?
9. У чому полягають особливості комунікативної діяльності судді?

Рекомендована література

1. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2003. — 656 с.
2. *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Х., 1975. — 144 с.
3. *Дулов А. В.* Судебная психология. — Минск: Вышэйшая школа, 1975. — 462 с.
4. *Еникеев М. И.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Изд. группа Норма-ИНФРА. — М., 1999. — 517 с.
5. *Коновалова В. Е.* Правовая психология: Учеб. пособие. — Х.: Основа, 1990. — 198 с.
6. *Коновалова В. Е., Шепітько В. Ю.* Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
7. *Коновалова В. О., Шепітько В. Ю.* Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
8. *Общая психология: Учебник / Под ред. А. В. Петровского.* — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Просвещение, 1977. — 479 с.
9. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учебник. — М.: Юрист, 1995. — 256 с.

ГЛАВА 4

ПСИХОЛОГІЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

§ 1. Психологічні особливості судового процесу. Психологія обвинувачення і психологія захисту

Основна і виняткова функція суду — вирішення справи по суті. Суд здійснює правосуддя у формі розгляду і вирішення кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних та деяких інших категорій справ у встановленому законом процесуальному порядку.

Психологічні особливості процесуальної діяльності суду пов'язані з такими обставинами: 1) чітким порядком розгляду справ у суді (точна правова регламентація процедури); 2) стадійністю здійснення діяльності (процес проходить декілька точно визначених етапів); 3) активністю різних учасників процесу (прокурора, захисника, цивільного позивача, цивільного відповідача та ін.); 4) зовнішніми умовами, в яких здійснюється правосуддя (зал судового засідання, технічне оснащення процесу, наявність атрибутики тощо).

В юридичній літературі під правосуддям розуміється особливий вид державної діяльності, який полягає у розгляді і вирішенні певних категорій справ (різних соціальних конфліктів). Функція суду полягає в тому, щоб розв'язати конфлікт, відновити справедливість. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються тільки закону. Підкорення

закону означає дотримання законодавчих розпоряджень, здійснення діяльності відповідно до процедури, передбаченої чинним законодавством. Судовий процес передбачає виникнення процесуальних правовідносин.

Діяльність учасників судочинства детально регламентується законом, що встановлює певну процесуальну форму (структуру судового процесу, його стадій, порядку проведення процесуальних дій). Процесуальна форма є гарантією захисту прав і законних інтересів особи.

Судова діяльність має певну послідовність, стадійність. Судовий процес складається зі стадій, що змінюють одна одну. На кожній стадії виносяться процесуальні рішення. Стадійність процесу перебуває у повній відповідності з науковою організацією праці. Стадії процесу обмежені часовими інтервалами, розташовуються у логічній послідовності, дозволяють успішно здійснювати судову діяльність.

Так, центральною стадією кримінального процесу є стадія судового розгляду. У плані психології важливе значення має така частина судового розгляду, як судове слідство, в якій суд за участю підсудного, захисника, потерпілого й обвинувача безпосередньо досліджує докази, зібрані на стадії досудового слідства і пред'явлені суду учасниками судового розгляду або повідомлені самим судом. Під час судового слідства головуючий, обвинувач, захисник, суддя допитують підсудних, свідків, заслуховують висновок експерта, оглядають речові докази, оголошують протоколи та інші документи¹.

Виникає запитання: повинен суд збирати докази чи лише перевіряти наявні? За існуючою в Україні процедурою суд не лише «зважає» наявні докази і виносить відповідне рішення, але й виконує деякі функції збирання доказів. Так, ст. 315¹ КПК України передбачено, що з метою перевірки й уточнення фактичних даних, одержаних під час судового слідства,

¹ Слід зазначити, що чинний КПК України регламентує такі судові дії: допит підсудного (ст. 300); допит неповнолітнього свідка (ст. 307); допит потерпілого (ст. 308); пред'явлення для впізнання (ст. 309); проведення експертизи в суді (ст. 310); допит експерта в суді (ст. 311); огляд речових доказів (ст. 313); огляд місця події (ст. 315).

суд мотивованою ухвалою, а суддя — постановою вправі доручити органу, який проводив розслідування, виконати певні слідчі дії. В ухвалі (постанові) зазначається, для з'ясування яких обставин і які саме слідчі дії необхідно провести, та встановлюється строк виконання доручення. Таке становище вимагає істотних змін.

Кримінально-процесуальна процедура впливає на тактику судового слідства, тактико-психологічні прийоми судових дій. Тактична доцільність не повинна суперечити закону.

Психологія взаємин учасників судового розгляду передбачає поділ процесуальних функцій, змагальність сторін. Змагальний процес будується на засадах процесуальної рівності сторін. При цьому обвинувач несе «тягар доказування» винуватості обвинуваченого. Активна діяльність суду полягає у забезпеченні рівних прав сторін (обвинувачення і захисту). У змагальному процесі можна говорити про психологічні особливості діяльності обвинувача, захисту, суду.

Функція підтримання державного обвинувачення у суді покладається на органи прокуратури. Відповідно до ст. 34 Закону України «Про прокуратуру» прокурор, який бере участь у розгляді справ у судах, додержуючись принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, що ґрунтуються на законі. Прокурор, підтримуючи перед судом державне обвинувачення, представляє докази, бере участь в їхньому дослідженні (ст. 264 КПК України). Прокурор повинен сприяти встановленню об'єктивної істини по кримінальній справі.

Суттєву організаційну роль виконує підготовка державних обвинувачів до судових процесів (суб'єктивна і об'єктивна готовність до оперування доказами). Оптимальною є підготовка прокурора до участі в судовому розгляді кримінальної справи з такою структурою: а) вивчення справи (конспектування її матеріалів: показань обвинуваченого, потерпілого, свідків, висновків експертизи та інших доказів); б) аналіз і оцінка доказів, зібраних під час досудового слідства; в) оз-

найомлення з законодавством, судовою практикою, методичними рекомендаціями, які стосуються особливостей розслідування та розгляду конкретної кримінальної справи; г) розробка плану участі у судовому слідстві; г) складання тез або тексту промови¹.

У змагальному процесі важливе значення належить обвинувальній промові прокурора². Кожна промова складається з трьох частин: вступу, головної частини і висновку, для вироблення яких існують особливі правила, встановлені багаторічним досвідом. Необхідно, щоб його доводи були не лише цікаві, але й втілені в красиву форму і передавалися б слухачам у певній послідовності, інакше промова справить враження окремих уривків, що загороджують і затемнюють один одного. Щоб усунути ці недоліки, оратор зобов'язаний попрацювати над планом, тому що все вчення про красу і ясність мови зводиться до вміння побудувати план, розподіливши в ньому вигідним чином усі докази й усі свої висновки³.

¹ Організація роботи в органах прокуратури: Навч. посібник / За заг. ред. І. Є. Марочкина, О. М. Толочко. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. – С. 49–50.

² Не можна забувати, що прокурор – це обвинувач з притаманною йому психологією. Красномовну психологічну характеристику прокурора дає нам Віктор Гюго: «Не можна спокійно говорити про те, що таке королівський прокурор з кримінальних справ. Це людина, яка заробляє собі на життя тим, що відправляє інших людей на смерть. Це пгганний постачальник ешафота. І водночас це пан, який претендує на освіту і літературний стиль, а головне, на ораторське красномовство, який прагне справити враження і потішити своє жалогідне самолюбство там, де для інших вирішується питання життя; у нього свої класичні зразки, свої недосягнені ідеали, для нього Белар і Маржанші те саме, що для іншого поета Расин або Буало. Він схиляє судові дебати в бік гільйотини, саме така його роль, його посада. Обвинувальна промова для нього – літературна вправа, він розцвічує її метафорами, прикрашає цитатами, турбуючись про те, щоб причарувати публіку, а головне дам. У нього в запасі є набір непристойностей, які сприймаються недосвідченими провінціалами як новина, він хизується вишуканими прийомами, манірністю і кривлянням». (Див.: Гюго В. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 71–72.)

³ Див.: Левенстим А. Речь государственного обвинителя в уголовном суде (Извлечения) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. – М.: МГП «Фемида», 1992. – С. 157.

Промова обвинувача повинна мати наступальний характер, справляти психологічний вплив і відповідати соціальним очікуванням. Прокурор має переконати суд у правильності пропонованої ним моделі події злочину й особах, що вчинили його. Промова повинна містити раціональне й емоційне.

Існують різні підходи до структури промови прокурора. Найбільш типова форма промови прокурора складається з таких частин (за М. І. Єнікеєвим): 1) вступ; 2) виклад фактичних обставин і фабули справи; 3) аналіз і оцінка зібраних у справі доказів; 4) обґрунтування кваліфікації злочину; 5) характеристика особи підсудного і потерпілого; 6) пропозиції про міру покарання; 7) питання відшкодування заподіяного злочином збитку; 8) аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, пропозиції з їхнього усунення; 9) висновок.

Судова трибуна — засіб виховання громадян. Виховний вплив адресується не лише підсудному, але й іншим особам (має загальну і окрему превенцію).

Природа захисної діяльності є належним чином дослідженою. Певні спроби у вивченні тактики захисту у кримінальному судочинстві були зроблені Т. В. Варфоломєєвою¹. Тактика захисту передбачає обрання оптимальної позиції (лінії поведінки) захисника, доцільних прийомів її реалізації під час судових та інших дій. І. Я. Фойницький вказує, що захист — є відповідь на обвинувачення і складає сукупність прав і заходів, спрямованих на захист невинуватості підсудного та його прав і інтересів перед кримінальним судом². За образним висловлюванням Р. С. Белкіна, захисники — «санітари» кримінального судочинства. Їхню роль неможливо переоцінити. Саме від них законодавець чекає своєчасного запобігання судовим помилкам, коли до відповідальності притягається невинуватий, коли покарання не відповідає ступеню суспільної небезпеки вчиненого, коли слідчий і суд ігнорують обставини, які виклю-

¹ Див.: *Варфоломєєва Т. В.* Криміналістика и профессиональная деятельность защитника. — К.: Вища школа, 1987. — 152 с.

² Див.: *Фойницький І. Я.* Курс уголовного судопроизводства. — СПб.: Альфа, 1996. — Т. 2. — С. 59.

чають можливість кримінального переслідування чи пом'якшують покарання¹.

Захисник повинен організувати захист так, як вважає за доцільне, використовуючи різні тактико-психологічні прийоми. При цьому він повинен діяти у межах закону, не допускати порушень норм адвокатської етики. Захисник може використовувати «слабкі місця» обвинувачення. Однак не припустимою є «свавілля захисту» недобросовісних адвокатів, які використовують протиправні й аморальні засоби. «Захистити клієнта будь-якими засобами» не можна підносити до рангу принципів діяльності адвоката.

Л. Є. Владимиров писав, що кримінальний захисник повинен бути *vir bonus et aequus*², озброєний знанням і глибокою чесністю, поміркований у висновках, безкорисливий у матеріальному відношенні, незалежний у судженнях, стійкий у своїй солідарності з товаришами. Він повинен бути лише правозаступником обвинуваченого, а не його повіреним...³ Запропоновані Л. Є. Владимировим прийоми захисту є актуальними і сьогодні: 1) демонстрація доказів (демонстраційний спосіб надання і розробки доказів повинен незмінно додаватися захистом, що має докази; захисту ж, що не має зовсім доказів, залишається шукати порятунку поза сферою доказів, у сфері моральності чи права взагалі); 2) вагомий доказ (не нападайте на супротивника, якщо у вас немає у руці сильного знаряддя; неспроможні витівки проти обвинувачення підривають довіру до захисту; краще мовчати, ніж виявляти сердите безсилля); 3) найбільш зручний порядок надання доказів захистом⁴.

Важливе значення має промова адвоката у суді. Цицерон говорив: «*Erit eloquens, qui in foro causisque civilibus ita dicet, ut probat, ut delectet, ut flectat. Probare necessitatis est, delectare*

¹ Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: Норма, 2001. – С. 201.

² Муж добрий і справедливий (лат.).

³ Див.: Владимиров Л. Е. *Advocatus miles* (Пособие для уголовной защиты) (Извлечение) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. – С. 58.

⁴ Там само. – С. 67–70.

*suavitutis, flectere victoriae»*¹. За рецептом риторики древніх промова адвоката поділялася на шість частин: 1) вступ (*exordium*); 2) розповідь (*narratio*); 3) визначення предмета промови (*propositio et divisio*); 4) доведення (*confirmatio*); 5) спростування (*refutatio*); 6) висновок (*conclusio sive peroratio*). Щось подібне ми знаходимо й у сучасних джерелах: 1) вступ; 2) аналіз фактичних обставин справи; 3) аналіз особистісних якостей; 4) аналіз мотивів вчинення діяння підзахисним; 5) висновок (М. І. Єникєєв). На нашу думку, ще Л. Є. Владимиров справедливо зазначав, що поділ промови на частини, як він викладається у древніх, на даний час втратив своє значення, тому що промови виголошуються після судового слідства, на якому все злочинне діяння проходить перед судом у живій, драматичній формі². Виокремлення певних частин у промові є надто умовним, ситуаційно обумовленим, залежним від конкретних обставин справи.

У психологічному аспекті важливе значення мають зовнішні умови, в яких здійснюється правосуддя. До таких умов може бути віднесене приміщення, в якому відправляється правосуддя, зал судового засідання, меблі, що знаходяться в залі, тощо. Винесення рішень суддею від імені держави передбачає наявність у залі засідання державної символіки (герба, прапора), а сам суддя повинен бути убраний у мантию. Ці зовнішні умови сприяють виробленню поваги до суду, впливають позитивно на психіку осіб, що потрапили в орбіту судочинства.

§ 2. Психологічні основи внутрішнього переконання

Внутрішнє переконання — це необхідний елемент оцінки доказів. Переконання як ставлення суб'єкта до своїх знань, висновків і рішень, як почуття впевненості є пси-

¹ Кожний, хто хоче бути промовистим у цивільній справі, має бути і доказовим, і приємним, і захопленим. Доказовість – необхідна, приємність породжує задоволення, захопленість приводить до перемоги (лат.).

² *Владимиров Л. Е. Advocatus miles* (Пособие для уголовной защиты) (Извлечение) // Судебное красноречие русских юристов прошлого. – С. 81–82.

хологічною категорією, що підкреслюється першою частиною терміна — «внутрішнє».

Категорія «внутрішнє переконання» по суті виражає суб'єктивну впевненість у відповідності суб'єктивної оцінки об'єктивно існуючим обставинам чи фактам. Суб'єктивність внутрішнього переконання як його форма не лише не виключає, а, навпаки, передбачає об'єктивний зміст. У цьому аспекті внутрішнє переконання є однією з форм відображення об'єктивної дійсності. Будучи за своїм змістом відображенням об'єктивної дійсності, внутрішнє переконання, однак, не виконує ролі критерію істинності того, що пізнається у кримінальній справі. Критерій істини в цій галузі, як і в усіх інших галузях пізнання, — практика¹.

Формування внутрішнього переконання передбачає певні етапи: 1) аналіз певних обставин, матеріалів; 2) зіставлення результатів аналізу з іншими матеріалами; 3) синтез, який передбачає створення основи для почуття переконаності.

В процесі формування внутрішнього переконання судді керуються своїми моральними та правовими уявленнями.

Л. С. Халдеев пише, що законне, обґрунтоване і справедливе рішення суду базується всього на двох факторах: а) високому особистому професіоналізмі; б) високій особистій порядності і відданості ідеї істинного правосуддя. Кожен суддя повинен: бути професійно компетентним; мати навички аналітичного мислення, високі моральні якості. У цьому сенсі автор пропонує 10 своїх власних заповідей: перша заповідь — совість і чесність; друга — чинні закони; третя — презумпція невинуватості; четверта — принцип тлумачення усіх сумнівів на користь підозрюваного, обвинуваченого, підсудного; п'ята — знання (я — професіонал, але вчусь і вдосконалююсь усе життя); шоста — об'єктивність, неупередженість і справедливість; сьома — принцип рівності сторін у судовій процедурі; восьма — незалежність при прийнятті рішень; дев'ята — слухай усіх, але рішення вистраждай са-

¹ Коновалова В. О., Шенітько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – С. 133–135.

мостійно; десята — розуміння, що Суд — не осуд, Суд — на розсуд¹.

Внутрішнє переконання пов'язане з правосвідомістю судді. Правосвідомість розглядається як форма суспільної свідомості, що поєднує систему поглядів, ідей, уявлень, теорій, а також почуттів, емоцій і переживань, що характеризують ставлення людей і соціальних груп (у тому числі і через фактичну поведінку) до діючої і бажаної правової системи. У структурі правосвідомості виділяються сторони: світоглядна або інтелектуальна (погляди, ідеї, теорії); психологічна (почуття, емоції, переживання); поведінкова (правомірна поведінка, правова активність, правопорушення тощо, які характеризують фактичну реакцію людини на функціонування елементів правової системи)². Суддя є представником конкретного суспільства на певному етапі його розвитку. Правосвідомість судді багато у чому визначається устоями самого суспільства, умовами життя людей, традиціями. Саме з цим пов'язана заборона приналежності суддів до політичних партій і профспілок. Правосвідомість суддів має певну специфіку: 1) характеризується цілеспрямованістю, прагненням установити об'єктивну істину; 2) пов'язана з усвідомленням права й обов'язку ухвалювати й обґрунтовувати рішення у справі; 3) ґрунтується на впевненості у своїй незалежності і самостійності; 4) виходить з необхідності брати на себе всю повноту відповідальності за законність, обґрунтованість і справедливість кожного з рішень, що складають вирок, і усього вироку в цілому³.

Внутрішнє переконання судді не може бути заснованим на *інтуїції*. В психології інтуїція розглядається як прийом безпосереднього відображення дійсності, при якому висновок

¹ Халдеев Л. С. Судья в уголовном процессе: Практ. пособие. – М.: Юрайт, 2000. – С. 409–412.

² Більш детально див.: Словарь терминов по теории государства и права: Учеб. пособие / Под общ. ред. Н. И. Панова. – Х., 1997. – С. 119–120.

³ Див.: Надь Л. Приговор в уголовном процессе / Под ред. В. М. Савицкого. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 9.

ґрунтується головним чином на здогаді, чутті, раптовому осяянні. Це фактично така здатність мислення, при якій відбувається винайдення оптимального шляху розв'язання завдання.

Пояснення раптовості вирішення поставленого завдання можна проілюструвати міркуваннями І. П. Павлова з приводу проведених ним експериментів. Учений наводить приклад, коли він ніби інтуїтивно знайшов вірне пояснення експерименту. «...Адже мені самому, — писав І. П. Павлов, — спершу не було ясно, звідки йшла правильність мого припущення. Виходило, — інший сказав би, — інтуїція, сам здогадався, а не розумів, через що». Проаналізувавши цей випадок, І. П. Павлов так роз'яснив сутність інтуїції: «Я результат пам'ятав і відповів правильно, а весь свій ранній шлях думок забув. Ось чому і здавалося, що це інтуїція. Я вважаю, що всі інтуїції так і слід розуміти, що людина остаточно пам'ятає, а весь шлях, яким вона підходила, готувала, вона його не підрахувала до даного моменту»¹. Таким чином, інтуїція — це знання, що виникає без усвідомлення шляхів і умов його одержання.

При оцінці доказів суддя не повинен покладатися на свої власні враження, якщо вони підсвідомі. Логічні висновки, до яких він приходить внаслідок такої оцінки, повинні ґрунтуватися на дослідженні конкретних доказів.

§ 3. Психологія прийняття рішення судом

У психології прийняття рішення розглядається як вольовий акт формування дії, спрямованої на досягнення мети. Процес прийняття рішень заснований на переконаності діяти відповідним чином. Складність прийняття рішень може бути пов'язана зі ступенем невизначеності ситуації, що

¹ Павловские среды. — Т. 2. — С. 227.

припускає настання неоднозначних наслідків — позитивних чи негативних.

Прийняття рішень судом має ґрунтуватися на внутрішньому переконанні¹. Зокрема, у кримінально-процесуальному законодавстві встановлено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом (ст. 323 КПК України). Таке переконання являє собою усвідомлену потребу особи, використання нею власних думок, поглядів і знань. При прийнятті рішень на основі внутрішнього переконання не допускається ніяких сумнівів. Існує правило, що сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого (підсудного).

При прийнятті рішенням суддею повинні бути виключені сторонні, сугестивні впливи. Перешкодою для прийняття правильного рішення може бути психологічна установка судді, а також різного роду емоційні стани², що виникають. Тому суддям законодавчо забороняється вступати в які-небудь стосунки на даній стадії. Так, вирок постановляється в окремому приміщенні — нарадчій кімнаті. Існує таємниця наради суддів. Під час наради і постановленні вироку в нарадчій кімнаті можуть бути лише судді, які входять до складу суду в даній справі. Присутність у нарадчій кімнаті запасних суддів або секретаря судового засідання та інших осіб не допускається (ст. 322 КПК України).

Існують певні психологічні особливості при прийнятті рішень складом суду під час колегіального обговорення. Тут необхідно пам'ятати про такі психологічні явища, як конформізм і сугестія. У будь-якому випадку судді піддаються груповій поведінці, впливу лідера. Тому необхідні процесуальні гарантії при прийнятті рішень. Кримінально-процесуальний

¹ Психологічні основи внутрішнього переконання висвітлені в § 2 гл. 4 даного посібника.

² Див.: Морщакова Т. Г. Психологические истоки судебных ошибок и внутреннее убеждение судей // Эффективность правосудия и проблемы устранения судебных ошибок. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1975. – С. 12–43.

закон містить перелік питань, що вирішуються судом при постановленні вироку (ст. 324 КПК України). При цьому головуючий повинен ставити кожне питання в такій формі, щоб на нього можна було дати тільки позитивну або негативну відповідь. При вирішенні кожного окремого питання ніхто з суддів не має права утримуватися від голосування. Головуючий голосує останнім. Усі питання вирішуються простою більшістю голосів (ст. 325 КПК України). Йдеться про формування власної думки суддів й усунення будь-яких сторонніх впливів.

Кожен член суддівської колегії може мати свою позицію, висловити особливу думку. Так, суддя, який залишився в меншості, має право викласти свою особливу думку, яка приєднується до справи, але оголошенню не підлягає (ст. 339 КПК України). Особлива думка являє собою позицію судді або народного засідателя (викладену письмово), не згодного з рішенням чи вироком суду. Така думка може бути по справі в цілому чи з окремих питань, що вирішуються судом при винесенні рішення, вироку, ухвали.

Запитання для самоконтролю

1. Чи існують психологічні особливості судового процесу?
2. Чи повинен суд збирати докази?
3. У чому полягає функція обвинувача в судовому процесі?
4. З яких частин складається промова прокурора в суді?
5. У чому полягає роль захисту в змагальному процесі?
6. З яких частин складається промова адвоката у суді?
7. У чому виявляється виховний вплив суду?
8. Що являє собою внутрішнє переконання судді?
9. Як співвідноситься логічне та інтуїтивне в судовому мисленні?
10. Які чинники впливають на прийняття рішення суддею?
11. Які психологічні особливості існують при прийнятті рішень складом суду під час колегіального обговорення?

Рекомендована література

1. *Баев М. О.* Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве. — Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2004. — 220 с.

2. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2003. — 656 с.
3. *Грошевой Ю. М.* Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Х., 1975. — 144 с.
4. *Дулов А. В.* Судебная психология. — Минск: Вышэйшая школа, 1975. — 462 с.
5. *Коновалова В. О., Шепітько В. Ю.* Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
6. Організація роботи в органах прокуратури: Навч. посібник / За заг. ред. І. Є. Марочкина, О. М. Толочка. — Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. — 196 с.
7. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учеб. пособие. — М.: Право и Закон, 1997. — 320 с.

ГЛАВА 5

ПСИХОЛОГІЯ СУДОВИХ ДІЙ

§ 1. Психологічні основи судового допиту. Перехресний допит

Найбільш поширеною процесуальною дією під час судового слідства є допит. Допит у суді — це складний процес спілкування між особами, які беруть у ньому участь. Таке спілкування здійснюється гласно, відкрито. У психологічному плані допит являє собою інформаційно-психологічне спілкування осіб. Це — процес обміну інформацією, процес взаємодії, взаємосприйняття учасників.

Допит у суді має певні особливості. Як такі можуть бути названі: 1) розширене коло учасників судового допиту; 2) ускладнений інформаційний обмін між учасниками допиту; 3) особлива роль судді як регулятора інформаційного обміну; 4) повторюваність показань, що повідомляються (повторне відтворення); 5) змагальний характер судового допиту; 6) складність рефлексивного управління учасниками судового допиту; 7) гласність, відкритість; допит веде не одна особа, а ряд учасників процесу; 8) ті, що допитують, як правило, попередньо ознайомилися з раніше даними на досудовому слідстві показаннями.

Допит у суді складається з двох основних частин: 1) вільної розповіді допитуваного; 2) відповідей допитуваного на запитання суддів (судді), обвинувача, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їхніх представників, захисника, підсудного. Такий порядок є оптимальним, оскільки вільна розповідь сприяє повному відтворенню обставин,

дозволяє послідовно викладати певні відомості. Коли допитуваний не може вільно повідомити про обставини справи, допит відбувається лише у формі постановки запитань.

Під час судового допиту постановка навідних (таких, що містять елементи навіювання) запитань є неприпустимою. Такі запитання повинні бути усунуті суддею. Усуваються також запитання, що не стосуються справи; ті, що викривають свідка або потерпілого у вчиненні злочину та їх компрометують; ті, що стосуються інтимного боку життя допитуваного (якщо це прямо не стосується з'ясування обставин злочину).

Запитання допитуваному мають бути короткими і конкретними. Завдання судді — аналізувати всі запитання учасників судового розгляду, виявляти й усувати певні типи запитань (заборонені запитання). У цьому виявляється регулятивна функція судді у тактиці судового допиту. Саме суддя виступає регулятором інформаційної взаємодії учасників процесу.

Під час допиту підсудного, свідка, потерпілого учасниками судового розгляду судді мають право ставити їм запитання лише для уточнення і доповнення відповідей (статті 300, 303, 308 КПК України). Такі умови постановки допитуваним запитань суддями спрямовані на охорону процесуальних прав допитуваних, яких у цьому разі є кілька, і переслідують вони різні цілі.

Складним видом судового допиту є *перехресний допит*, який невідомий досудовому слідству. *Перехресний допит* — це специфічний вид судового допиту. Майстерність проведення судового спору в концентрованому вигляді виявляється саме в умінні провадження перехресного допиту. Це добре відомо англійцям, які здавна практикують змагальне судовоговіріння і старанно культивують мистецтво «cross-examination»¹.

У судовому засіданні правом ставити запитання допитуваним наділені судді, прокурор, захисники, експерти, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, а також підсудний і потерпілі. Допит є перехресним тільки тоді,

¹ Див.: *Александров А. С., Гришин С. П.* Перекрестный допрос: Учебно-практ. пособие. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — С. 7.

коли до нього включаються рівноправні учасники кримінально-процесуальної діяльності. Кожен учасник судового розгляду має право ставити допитуваному додаткові запитання для з'ясування чи доповнення відповідей, даних на запитання інших осіб. Кожного свідка можна додатково допитати або передопитати в присутності інших уже допитаних свідків або на очній ставці (ст. 304 КПК України).

Перехресному допиту можуть бути піддані всі учасники процесу (підсудні, свідки, потерпілі, цивільні позивачі і цивільні відповідачі, а також експерти), що допитуються у судовому засіданні. Такий допит справляє сильний вплив на психіку допитуваного. Він передбачає одночасний допит кількома учасниками процесу однієї особи відносно одних й тих самих обставин. Особлива роль у перехресному допиті належить суду, який повинен виконувати регулятивну функцію.

Тактика перехресного допиту складається з таких компонентів: 1) визначення підстав для перехресного допиту, його предмета і меж. Або інакше — вибір мети і розробка завдань; 2) оцінка ризиків; 3) підготовка до допиту: вивчення матеріалів справи, вивчення фактичних обставин, вивчення особистості людини, стосовно якої передбачається проведення перехресного допиту; 4) попередня робота з судовою аудиторією: вивчення особистості суддів; отримання відомостей про юристів, які беруть участь у справі; піар-акції тощо; 5) складання попереднього плану допиту; 6) уважне сприйняття, аналіз і фіксація показань під час прямого допиту; 7) підготовка (вже під час судового слідства) до проведення перехресного допиту; 8) проведення перехресного допиту (реалізація тактичного задуму)¹.

Необхідно зазначити, що перехресному допиту притаманні деякі негативні сторони: 1) має місце різне процесуальне положення учасників судового розгляду, існує складне переплетення інтересів, відбувається різна оцінка доказів; 2) зростає

¹ Більш детально зміст зазначених компонентів тактики перехресного допиту див.: *Александров А. С., Гришин С. П.* Перекрестный допрос: Учебно-практ. пособие. – С. 30–35.

небезпека добросовісної помилки допитуваного (фантастичні нашарування, сугестивні впливи, конформність та ін.); 3) учасники допиту ставлять заборонені запитання допитуваному (навідні, провокуючі), які суду важко миттєво вичленувати в процесі спілкування; 4) здійснюється постановка однотипних запитань, повторення однакових запитань кілька разів; 5) особи, що допитують, використовують різну тактику (переслідування різних цілей, прагнення до протилежних результатів).

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства можливе проведення такого виду допиту, як *допит експерта у суді*. Згідно із ст. 311 КПК України після оголошення висновку експертові можуть бути задані питання для роз'яснення і доповнення його висновку. Питання експертові спочатку задає прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Здається, що таке становище принижує роль експерта як процесуальної фігури¹. Експерт представляє розгорнутий висновок. Однак у деяких випадках чомусь виникає необхідність у постановці йому запитань і вимог до давання показань в усній формі. З психологічної точки зору може йтися про те, що у процесі здійснюється демонстрація «головного винуватця» майбутнього обвинувального вироку.

В юридичній літературі достатня увага приділяється проблемам забезпечення безпеки суб'єктів кримінального процесу. Серед пропонованих заходів безпеки у певних випадках містяться і дискусійні або такі, що викликають заперечення. Так, справедливо вказується, що неправомірною видається пропозиція про використання як заходу забезпечення безпеки проведення допиту свідків і потерпілих у відсутності підсудних. Такий підхід при всій його «простоті» і «ефективності» повертає вітчизняне кримінальне судочинство до практики «заочного правосуддя». Захист інтересів одних учасни-

¹ У судовій практиці мають місце випадки виклику у судове засідання і допиту слідчих, які розслідували дану кримінальну справу. На нашу думку, така практика є порочною.

ків процесу не повинен здійснюватися шляхом порушення законних прав і інтересів інших його учасників, у даному випадку підсудних (В. В. Трухачев).

На нашу думку, з обережністю слід підходити і до пропозицій про внесення змін до кримінально-процесуального законодавства з питань «угод із правосуддям», «судових компромісів». У цих випадках йдеться про «модернізацію» судового слідства, про можливість «домовитися» з підсудним. Потрібно зазначити, що спрощення психологічних спілкувань не веде до досягнення істини. Така процедура може межувати зі сваволею, порушенням демократичних принципів кримінального судочинства, притягненням до кримінальної відповідальності невинуватих осіб.

§ 2. Психологічні основи очної ставки у суді

Відповідно до ст. 304 КПК України кожного свідка можна додатково допитати чи передопитати у присутності інших уже допитаних свідків або на очній ставці. Однак процесуальний порядок очної ставки у суді фактично не регламентований.

Психологічна сутність очної ставки в суді полягає у тому, що має місце поперемінний допит (спілкування) раніше допитаних осіб з метою усунення істотних суперечностей у їхніх показаннях під час судового засідання. Усунення істотних суперечностей здійснюється в присутності багатьох осіб, у ході відкритого судового засідання.

Існують відмінності очної ставки в суді від очної ставки на досудовому слідстві. Так, кількість учасників на досудовому слідстві визначається двома особами. У суді очна ставка може проводитися і між більшою кількістю учасників (раніше допитаних осіб).

Спілкування під час очної ставки в суді має складний характер. Це пов'язано з особливостями змагального проце-

су, різними інтересами обвинувачення і захисту. Ускладнюється також інформаційний обмін між індивідами, які спілкуються, суду (судді) стає важче виконувати регулюючу функцію у процесі отримання інформації, підвищується ступінь тактичного ризику, загострюються конфліктні відносини. Усе це вимагає певних психологічних правил проведення очної ставки в суді, упорядкування спілкування з метою усунення суперечностей.

В юридичній літературі містяться пропозиції про проведення «кругових» і «комбінованих» очних ставок. Кругова очна ставка передбачає таке спілкування, коли з тієї самої обставини послідовно ставиться запитання декільком особам. Така очна ставка здійснюється ніби за колом. Позитивним є те, що виникає певна послідовність дій. Причому важливим у психологічному аспекті є визначення черговості допитуваних.

У деяких випадках доцільно провести комбіновану очну ставку, коли в судовому засіданні проводиться кілька очних ставок одна за другою (кілька парних очних ставок). У цьому разі психологічні відносини ускладнюються. Суду необхідна відповідна попередня підготовка (планування судової діяльності).

Необхідність проведення очної ставки в суді може виникати у разі зміни показань тих або інших осіб, повідомлення відомостей, що відрізняються від тих, котрі були надані на досудовому слідстві. Потрібно завжди визначати доцільність проведення очної ставки, пам'ятати, що існують й інші способи усунення суперечностей. Наявність суперечностей у показаннях, раніше даних тими чи іншими особами, передбачає існування конфліктних відносин (окремі особи можуть навмисно повідомляти неправдиві відомості). Очна ставка таких осіб може не лише усунути істотні суперечності, але й загострювати конфліктну ситуацію. Суд уже має різні докази у справі. Він повинен перевіряти наявні, а не збирати нові докази. Існування ж взаємовиключних показань свідчить про те, що вони можуть суперечити й іншим даним.

Очна ставка у суді являє собою емоційне спілкування. Під час очної ставки здійснюється взаємодія осіб, що беруть у ній участь. Тут важливу роль відіграє не лише вербальне повідомлення відповідей на поставлені запитання, але й манера поведінки, інтонація, жести, міміка та ін. Необхідно погодитися з О. Р. Ратіновим, що очна ставка належить до найбільш гострих критичних ситуацій, у яких яскраво виявляються почуття і переживання людей, тому емоційна атмосфера при її проведенні набуває винятково важливого значення¹.

§ 3. Психологічні основи судового огляду

Кримінально-процесуальний закон називає такі види судового огляду: огляд речових доказів, огляд документів і огляд місця події. Причому огляд речових доказів і огляд документів — це судові дії, які зустрічаються часто. Значно рідше проводиться *огляд місця події*. Таке становище пов'язане з об'єктивними обставинами.

У статті 315 КПК України зазначено, що суд, визнавши необхідним оглянути місце події, проводить огляд з участю прокурора, підсудного, його захисника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників, а коли цього вимагають обставини справи, — то й з участю свідків і експертів.

Судовий огляд місця події відрізняється такими ознаками: 1) проводиться через значний проміжок часу після вчинення злочину; 2) виконує перевірочну функцію; 3) у його проведенні бере участь розширений склад учасників (весь склад суду).

Психологічна сутність огляду місця події полягає в безпосередньому сприйнятті складом суду результатів події злочину. Таке сприйняття дозволяє уявити характер і обсяг змін, викликаних злочином; зіставити показання підсудного, по-

¹ Див.: Ратінов А. Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособие. — М.: МООН СССР, 1967. — С. 225.

терплого і свідків; усунути суперечності, пов'язані з обстановкою злочину.

Психологія судового огляду місця події полягає у специфічному моделюванні події злочину. У цьому випадку фактично має місце «потрійна» розумова модель: а) розумова модель досудового слідства, матеріалізована у протоколі огляду місця події (слідчої дії), обвинувальному висновку та ін.; б) розумова модель, створена суддею у процесі судового слідства (за результатами різних судових дій); в) розумова модель, що формується після прибуття складу суду на місце події.

Виїзд суду для проведення огляду місця події є складовою частиною судового слідства. Тому кримінально-процесуальний закон установлює, що, прибувши на місце огляду, головуючий оголошує судові засідання продовженим, і суд приступає до огляду. При цьому підсудному, свідкам, потерпілому і експертам можуть бути поставлені у зв'язку з оглядом запитання (ст. 315 КПК України). Йдеться про те, що суд отримує інформацію не лише від речових джерел, але й від людей у процесі взаємодії. Причому запитання підсудному, потерпілому, свідкам, експерту можуть бути поставлені протягом всього огляду.

Важливою судовою дією є *огляд речових доказів*. Суть даної дії полягає в тому, що речові докази повинні бути оглянуті судом і пред'явлені учасникам судового розгляду, а коли це необхідно, — свідкам і експертам (ст. 313 КПК України). З психологічної точки зору учасники судового огляду повинні безпосередньо сприйняти той або інший доказ, його зовнішній вигляд, індивідуальні особливості, специфіку застосування тощо. У цьому випадку ті чи інші особи можуть звертати увагу суду на особливості, що мають значення для справи. Іншими словами, в процесі огляду речових доказів здійснюється пізнавальна діяльність.

Запитання для самоконтролю

1. Які судові дії вам відомі?
2. Які психологічні особливості притаманні перехресному допиту?
3. У чому виявляються негативні риси перехресного допиту?

4. Що таке навідні запитання? Чому вони заборонені?
5. У чому полягають психологічні особливості проведення очної ставки в суді?
6. Які існують види очної ставки в суді?
7. У чому психологічна сутність судового огляду?
8. Які види судового огляду вам відомі?
9. Що таке «потрійна» розумова модель в психології судового огляду місця події?

Рекомендована література

1. Александров А. С., Гришин А. С. Перекрестный допрос: Учебно-практическое пособие. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. — 296 с.
2. Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. — Х., 1983. — 40 с.
3. Дулов А. В. Судебная психология. — Минск: Вышэйшая школа, 1975. — 462 с.
4. Еникеев М. И. Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Изд. группа Норма-ИНФРА. — М., 1999. — 517 с.
5. Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса: Учеб. пособие. — Гродно: Гродн. ун-т, 1986. — 71 с.
6. Комарков В. С. Психологические основы очной ставки: Текст лекций. — Х., 1976. — 28 с.
7. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология: Учеб. пособие. — Х.: Консум, 1999. — 157 с.
8. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
9. Шепітько В. Ю. Допит: Наук.-практ. посібник. — Х.: КримАрт, 1998. — 40 с.

ГЛАВА 6

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

§ 1. Поняття і компетенція судово-психологічної експертизи

При розслідуванні злочинів і розгляді справ у суді виникає необхідність використання спеціальних психологічних знань. Кримінально-процесуальний закон установлює дві основні форми використання спеціальних знань: 1) участь спеціаліста у слідчих діях (наприклад, участь психолога при проведенні допиту неповнолітнього); 2) призначення і провадження судових експертиз. Ці форми мають певну подібність; відрізняються ж вони за процесуальними особливостями, повноваженнями і статусом особи, запрошеної до участі як спеціаліст чи експерт.

Судово-психологічна експертиза являє собою експертне дослідження, предметом якого є факти, які належать до психічної діяльності людини і мають значення для органів правосуддя¹.

¹ Перша відома спроба проведення судово-психологічної експертизи в Росії відноситься до 1883 р. і була застосована при розслідуванні кримінальної справи по обвинуваченню московського нотаріуса Назарова у звалтуванні актриси-аматорки Черемнової. Як повідомила слідству Черемнова, у день злочину вона дебютувала на сцені. Виснажливе чекання спектаклю, хвилювання, пережите на сцені, викликало у Черемнової, за її словами, такий глибокий занепад фізичних і душевних сил, що, залишившись наодинці з Назаровим, вона не була спроможною чинити йому опір. Бажаючи одержати об'єктивні відомості щодо впливу на психіку переживань, пов'язаних з першим виступом на сцені, слідчий вирішив допитати двох відомих актрис М. М. Єрмолову і А. Я. Гламу-Мецерську. Була здійснена спроба отримати інформацію про психологічний стан актора у день дебюту. (Більш детально див.: *Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе.* – Л., 1963. – С. 31–34.)

Основна функція судово-психологічної експертизи полягає в одержанні на основі практичного застосування спеціальних психологічних знань і методів дослідження нових фактів, які дозволяють точно й об'єктивно оцінювати індивідуальні особливості психіки людини (індивідуально-психологічні особливості особистості, психічні стани у той чи інший момент, особливості пізнавальних процесів та ін.). Слід зазначити, що судово-психологічна експертиза досліджує прояви людської психіки, які не виходять за межі норми (дослідження проводиться щодо психічно здорових людей). Тому необхідно відмежовувати предмет судово-психологічної експертизи від судово-психіатричної (яка досліджує певні порушення чи психічні захворювання)¹.

Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психічні прояви людини, які не виходять за межі норми, тобто не викликають сумнівів в її психічній повноцінності. Судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження змісту і структури індивідуальної свідомості і поведінки людей у процесі здійснення тих чи інших дій або відображення явищ навколишньої дійсності. За допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності і проявів людей, що мають значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновки експертів-психологів сприяють правильній оцінці показань свідків, потерпілих, обвинувачених у випадках, коли вони викликають сумнів у достовірності; неповнолітніх — коли передбачається, що їх показання мають фантастичні нашарування; обвинувачених — коли їхні дії неадекватні їх станам і властивостям, тощо². Широке коло питань, вирішення яких потребує наявності спеціальних психологічних знань, відносить призначення

¹ Психіатрія – галузь медичної науки, що вивчає порушення у нервово-психічній сфері людини.

² Див.: *Костицький М. В.* Судово-психологічна експертиза, її роль та місце у процесі розслідування злочинів // *Юридична психологія: Підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закладів і факультетів* / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. – С. 312–313.

судово-психологічної експертизи до дій, найбільш важливих і досить поширених у практиці судово-слідчої діяльності.

Зараз існують широкі можливості у проведенні судово-психологічної експертизи. До компетенції (основних напрямків) судово-психологічної експертизи можуть бути віднесені: 1) встановлення здатності неповнолітніх обвинувачених, які мають ознаки не пов'язаного з психічними захворюваннями відставання (тимчасової затримки) у психічному розвитку, цілком усвідомлювати значення своїх дій і визначення ступеня їх здатності керувати цими діями; 2) встановлення принципової здатності психічно здорових свідків і потерпілих (з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і давати про них правильні показання; 3) встановлення, чи перебував обвинувачений у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту; 4) встановлення, чи перебував обвинувачений у період, який передував вчиненню злочину, або в момент вчинення злочину в емоційному стані, який істотно впливає на здатність правильно усвідомлювати явища дійсності, зміст конкретної ситуації і на здатність доволіно регулювати свою поведінку (емоційні стани типу великого нервово-психічного напруження); 5) встановлення здатності психічно здорових потерпілих у справах про зґвалтування (передусім неповнолітніх) розуміти характер і значення дій, які застосовані до них, і чинити опір; 6) установлення принципової можливості виникнення у суб'єкта в конкретній ситуації різноманітних психічних станів, які роблять неможливим або істотно утруднюють виконання професійних функцій у галузі керування сучасною технікою; визначення, чи перебував суб'єкт у такому психічному стані в момент вчинення конкретних дій; встановлення у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, які не дозволяють виконувати професійні функції на досить високому рівні у разі виникнення несподіваних перешкод у його діяльності, ускладнення ситуації і у зв'язку з цим — підвищення вимог до психологічних можливостей

людини; 7) встановлення у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, здатних істотно впливати на зміст і спрямованість дій у конкретній ситуації; 8) встановлення, чи перебував померлий у період, який передував смерті, у психічному стані, що схилив до самогубства, і, якщо перебував у цьому стані, чим він міг бути викликаний.

Зазначимо, що наведений перелік не вичерпує всього кола питань, які можуть виникнути в процесі судочинства. Обставини, з'ясування яких може мати значення для розслідування і судового розгляду, різноманітні і нерідко диктуються конкретною ситуацією.

Так, досить часто призначається судово-психологічна експертиза для визначення наявності чи відсутності фізіологічного афекту в момент вчинення злочину¹. У кримінальному праві використовується термін «сильне душевне хвилювання», яке викликане неправомірними або аморальними діями потерпілого і вважається обставиною, що пом'якшує покарання (ст. 66 КК України). Сильне душевне хвилювання вживається як синонім психологічного поняття фізіологічного афекту.

У психології і психіатрії розрізняють фізіологічні і патологічні афекти. Патологічний афект визначається як емоційний вибух, при якому людина не може керувати своїми діями і усвідомлювати свої вчинки. Свідомістю людини опановує одна емоційно-конкретна ідея (непоправне горе, нестерпна образа). Патологічний афект устанавлює комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Фізіологічний афект — стан, що знижує здатність особи розуміти значення своїх дій і керувати ними. Такий афект розглядається як емоційний стан, що не виходить за межі норми і досліджується у межах психології.

Афект — це відносно короткочасні і сильні емоційні переживання (яскрава короткочасна емоційна реакція). Виникнення афекту являє собою критичну точку переживання. У літера-

¹ У деяких літературних джерелах звернуто увагу на те, що під час психологічного дослідження здійснюється діагностика фізіологічного афекту. (Див.: *Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза.* – М., 1977. – С. 20.)

турних джерелах зазначається, що афект — це надзвичайно сильне, бурхливе переживання (гнів, що переходить у лють, страх, що доходить до жаху, туга, що досягає розпачу, тощо)¹. Для фізіологічного афекту характерне істотне уповільнення інтелектуальних і вольових процесів, порушення цілісного сприйняття навколишнього. Розрізняють три стадії в розвитку афекту: 1) підготовчу; 2) афективного вибуху; 3) після-емоційного періоду.

Складність установлення стану фізіологічного афекту пов'язана з тим, що його не можна відтворити вдруге. У процесі судово-експертного дослідження проводиться ретроспективний аналіз, психологічний аналіз результатів діяльності людини. Так, по кримінальній справі щодо Т., обвинуваченого у вчиненні вбивства, була призначена судово-психологічна експертиза з метою визначення, чи перебував обвинувачений у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту. З матеріалів кримінальної справи було відомо, що 7 січня 1998 р. близько 4 год. 30 хв. біля ресторану «Ювілейний» у м. Харкові, під час сварки, яка виникла на ґрунті особистих неприязних відносин, що згодом переросла в бійку між Т. і П., з одного боку, і Б., В., з іншого боку, Т. вважаючи Л. одним з нападників на нього і на його брата (П.) завдав йому удару в груди кухонним ножом, що був у нього, від якого Л. через незначний проміжок часу помер.

Т. народився 11 червня 1974 р. першим з двох дітей у родині (має молодшого брата П., 1979 року народження). У дитинстві ріс і розвивався без особливостей. У 1981 р. пішов у середню школу, в 1989 р. закінчив 8 класів середньої школи. У цьому ж році поступив у машинобудівний технікум, де провчився півроку, далі поступив у МПТУ-11, яке також не закінчив. У 1991 р. поступив до вечірньої школи, де провчився півроку і не завершив освіти. Зрештою працював реалізатором. Т. раніше притягувався до кримінальної відповідальності за крадіжку і хуліганство.

¹ Див.: Сидоров Б. В. Аффект, его уголовно-правовое и криминалистическое значение (социально-психологическое и правовое исследование). — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. — 160 с.

Відповідно до висновку судово-психіатричної експертизи Т. ознак психозу, недоумства, інших психічних розладів не виявляє, може усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Випробуваний Т. під час бесіди контактний, мету дослідження розуміє правильно, тримається вільно, на запитання відповідає адекватно. У бесіді оцінює свою особистість як конфліктну, що претендує на лідерство.

Встановлення психічного стану Т. у момент вчинення злочину передбачає здійснення ретроспективного психологічного аналізу протиправної поведінки за матеріалами справи.

Т. прибув до ресторану «Ювілейний», де проводилася дискотека, о 00 год. 30 хв. 7 січня 1998 р. для того, щоб відвідати брата — П. Разом з присутніми Т. розпивав спиртні напої. З показань Т.: «... Я випив близько 100 г коньяку». Сварка відбувається між П. і Б., у ході якої останній порізав шию П. З показань Т.: «... я підійшов до них і сказав, щоб вони припинили сварку, на що незнайомий відповів мені в грубій формі, щоб я йшов подаль».

Ситуація, що призвела до вчинення протиправних дій, повністю контролювалася й усвідомлювалася з боку Т. Так, у цей час Т. заявив, що «... сьогодні свято і ніякі конфлікти ні з чийої сторони створювати не потрібно...». Крім того, ситуація контролювалася й іншими людьми. З показань Т.: «... мого брата і незнайомця розборонив охоронець». Після сварки, що відбулася, Т., П., Л. та інші «продовжили сидіти за столом, розпивати спиртне, танцювати».

Посилання на реальність погрози з боку Б. і його компанії є непереконливими. Тому що Т. безперешкодно залишив дискотеку, сходяв додому за рушницею і ножем і повернувся назад. Дії Т. мали цілеспрямований характер. З показань Т.: «Вони пригрозили нам розправою... Після цього я пішов, узяв рушницю і кухонний ніж... підійшов до кінотеатру, де сховав рушницю і ніж на спортмайданчику біля забору».

Аналіз ситуації показує, що сварка між Б. і П. не містила безпосередньої погрози Т. З показань Т.: «... Я пішов додому і хотів там залишитися, однак подумавши, що на дискотеці

мій брат, я взяв рушницю мого батька, а також кухонний ніж великих розмірів і повернувся назад». Характер конфліктної ситуації показує відсутність суб'єктивної неможливості знайти вихід з неї в даний момент. Дана ситуація не була афективною, вона не містила насильства чи образи на адресу Т. Афектогенною є ситуація, що характеризується тим, що людина, яка перебуває в ній, повинна обов'язково діяти і відчувати майже нездоланну потребу, однак придатних способів дії не знаходить.

Аналіз поведінки Т. показує певну підготовку до вчинення злочину. Він сховався додому, взяв рушницю і кухонний ніж, сховав їх на вулиці. З показань Т.: «... Прийшовши до ресторану «Ювілейний», я сховав рушницю і ніж на вулиці, а сам пішов на дискотеку. Зайшовши туди, я сів за стіл, за яким сидів раніше... Ніж я взяв, щоб налякати невідомих».

Т. через брата запропонував Б. вийти розібратися і привів його до місця, де зберігалася рушниця і ніж. З показань Т.: «... На вулицю хлопця невисокого зросту вивів мій брат. Про це його попросив я. Для того, щоб розібратися, а саме, щоб побити». З показань Б.: «... Старший Т. про щось поговорив з молодшим і вони разом попрямували в мій бік. Старший пройшов мимо до виходу, нічого не говорячи, а молодший, підійшовши до мене, сказав: «Підемо, поговоримо».

Т., вийшовши на вулицю, повів їх до місці, де зберігалася рушниця. З показань Б.: «... Старший Т. йшов попереду приблизно за 15 м від нас з молодшим П., ми йшли слідом за ним... Озирнувшись, я побачив, що за нами йдуть В., К. і Д., а також ще хтось...» З показань Т.: «... Я попрямував у бік кінотеатру, а інші за мною...»

Аналіз ситуації показує відсутність підготовчої (1-ї) стадії афекту в Т., тобто дії при розгортанні в часі були цілеспрямованими, послідовними. Стадія афективного вибуху (2-а стадія) також була відсутня, тому що Л. участі в бійці не брав і не становив загрози для Т. З показань Т.: «Л. я знав як однокласника мого брата, ми з ним ніколи не сварилися». Тому Л. не міг виступати афектогенним подразником. Т. добре пам'ятає

послідовність своїх дій і механізм нанесення ударів. Аналіз поведінки Т. у момент нанесення ударів ножем Л. і В. показує відсутність суб'єктивної раптовості виникнення емоційного напруження, характерних для афективного збудження.

Поведінка Т. не є типовою для фізіологічного афекту в 3-й стадії (післяемоційний період). Після вчинення злочину Т. виконує послідовні і доцільні дії. З показань Т.: «... Я забрав у нього рушницю і поклав її в чохол, що був зі мною. Після цього я пішов додому й у підвалі сховав її». Після вчинення діяння Т. і його брат П. ідуть до тітки в село. У цей період відсутні ознаки емоційного, інтелектуального або фізіологічного виснаження, характерного для глибокого фізіологічного афекту. Післякримінальна поведінка свідчить про здатність контролювати свої дії, про їхню доцільність і спрямованість.

Одним з напрямків судово-психологічної експертизи є встановлення у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, здатних істотно впливати на зміст і спрямованість дій у конкретній ситуації. Так, уночі 18 жовтня 1997 р. М., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, з автостоянки, де він працював охоронцем-контролером, вчинив викрадення автомобіля ВАЗ-21093, що належав гр. Ш. У процесі викрадення на окружній дорозі М. не справився з керуванням автомобілем, внаслідок чого відбулася дорожньо-транспортна подія. У зв'язку з ДТП М. були отримані ушкодження, садна м'яких тканин голови. М. пояснює свою поведінку у такий спосіб: «Вирішив під час чергування помити автомобіль, а що було далі — не пам'ятаю». М. скаржиться на головний біль і погану пам'ять і як причину цього пояснює, що у віці 5 років упав і вдарився головою об землю. Указує на «провал» пам'яті з моменту виїзду з автостоянки. З огляду на це була призначена судово-психологічна експертиза з метою визначення особливостей пам'яті випробуваного і наявності або відсутності порушень пам'яті на події, що становили інтерес.

Якщо відносно психічно здорових свідків, потерпілих, обвинувачених у слідчого чи судді виникає сумнів у їхній здатності через індивідуально-психологічні особливості да-

вати правильні показання, то може бути призначена судово-психологічна експертиза. Звичайно така судова експертиза призначається стосовно неповнолітніх. Приводами до її призначення можуть бути неадекватність поведінки неповнолітніх щодо їх вікових характеристик, примхливість мотивації вчинених ними вчинків, неправильна, незвична інтерпретація звичайних обставин і фактів, схильність до фантазування при відсутності для цього яких-небудь реальних передумов, «дитячість» поведінки при досить високому інтелектуальному розвитку й ін. На особливу увагу заслуговують неповнолітні віком 14–16 років, тобто у віці, коли настає кримінальна відповідальність за вчинений злочин¹.

У певних випадках існує необхідність у визначенні рівня психологічного впливу (або психічного насильства) на тих чи інших осіб. Вчинення деяких видів злочинів пов'язано із застосуванням навіювання, гіпнозу, інших видів впливу, який міг би суттєво вплинути на поведінку потерпілих. Так, у період з 2001 по липень 2002 р. керівники і члени громадського благодійного фонду «Д» шляхом шахрайських дій заволоділи коштами громадян. Допитані у кримінальній справі особи, визнані потерпілими, показали, що в ході проведення зборів з прийому нових учасників до громадського благодійного фонду «Д» на осіб, які претендували на вступ у члени фонду, справлявся вплив з метою примусити внести вступний внесок у фонд у сумі 2300 доларів США. А саме: голосна музика у приміщенні, в якому проводилися збори; постійні овації присутніх на зборах; свист і голосні промови у залі присутніх на зборах і менеджерів; велика кількість осіб, які перебували у приміщенні; тривалий час зборів (від 6 до 8 годин) тощо. Тому для дослідження такого впливу та його ролі на обрання поведінки потерпілими була призначена судово-психологічна експертиза.

Досить складним напрямком судово-психологічної експертизи є встановлення наявності чи відсутності в період, що

¹ Див.: Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: Учебник. – Х.: Одиссей, 2005. – С. 275.

передував смерті, психічного стану, що призводить до самогубства. Необхідно зазначити, що відповідно до чинного кримінального законодавства передбачено відповідальність за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). Самогубство (суїцид) — надзвичайний, винятковий акт людської поведінки, який свідчить про те, що психогенні чинники виявилися сильніші за інстинкт самозбереження, інстинкт життя. У психології суїцид визначається як акт позбавлення життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій¹. Існують різні причини суїциду. Психологічні стани у людини в період, що передує самогубству, характеризуються афективною реакцією, глибокою фрустрацією чи депресією. Судово-психологічна експертиза (посмертна) призначається з приводу поведінки психічно здорових людей. Складність її проведення полягає в тому, що немає випробуваного, дослідження здійснюється за результатами діяльності, поведінки, даних, що зафіксовані в різних джерелах. Немає можливості досліджувати психіку людини «безпосередньо» (наприклад, за допомогою тестових методик або проведення бесіди), її вивчення у таких випадках завжди передбачає опосередкований характер.

Судово-психологічна експертиза досліджує також питання про можливість виникнення різних психічних явищ, які перешкоджають нормальному здійсненню професійних функцій (в авіації, на автомобільному, залізничному і морському транспорті, у роботі оператора автоматизованих систем на виробництві)².

Розвиток судово-психологічної експертизи пов'язаний з появою її нових напрямків (видів). Так, до нових напрямків може бути віднесена судово-психологічна експертиза злочинного угруповання, судово-психологічна експертиза фонограм і відеозапису, судово-психологічна експертиза визначення морального збитку тощо. Викликають інтерес і сучасні ком-

¹ Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — С. 390

² Див.: Коновалова В. Е. Правовая психология: Учебн. пособие. — Х.: Консум, 1997. — С. 136–137.

плексені дослідження наприклад, інженерно-психологічна (техніко-психологічна експертиза), психолінгвістична, пато-психологічна та ін.

Важливим у сучасних умовах є те, що судово-психологічна експертиза виходить за межі кримінального процесу. Усе більш широким стає використання судово-психологічної експертизи у цивільному й адміністративному процесі.

§ 2. Методи судово-психологічної експертизи

При проведенні судово-психологічних експертиз завжди використовується комплекс методів. Судово-психологічна експертиза передбачає дослідження психіки людини, психологічних механізмів її поведінки. Саме цим обумовлена специфіка методів, що обираються. У кожному конкретному випадку обрання методів дослідження залежить від завдань експертизи і тих питань, що поставлені на вирішення судового експерта.

Судово-психологічне дослідження починається з вивчення матеріалів кримінальної справи. Ретельне вивчення таких матеріалів становить основу для ретроспективного психологічного аналізу діяльності учасників події. Піддаються вивченню відомості, які містяться у протоколах слідчих дій, аналізуються показання різних осіб (свідків, потерпілих, обвинувачених). Особливу увагу необхідно звертати на документи, в яких є інформація про соціально-психологічні особливості особи підекспертного, його поведінку в момент вчинення злочину, ставлення до вчиненого. Необхідно проаналізувати результати судово-психіатричної експертизи.

Проведення судово-психологічної експертизи передбачає використання біографічного методу. При даному методі підекспертний вивчається з погляду минулих етапів його життя, виявлення фактів, які мають психологічне значення. Під час застосування біографічного методу передбачається отри-

мання даних про батьків підекспертного, його стосунки у колі родини (з батьками, братами, сестрами), найбільш важливі етапи його життя (характеристика дошкільного, шкільного періоду і дорослості).

Судово-психологічне дослідження передбачає використання методу незалежних характеристик з метою одержання об'єктивного уявлення про психологічні особливості випробуваного. Вивчаються за матеріалами кримінальної справи характеристики з місця роботи, місця проживання або навчання. Аналізуються відомості про підекспертного, які містяться у протоколах допиту батьків, друзів, знайомих, колег по роботі й ін.

Майже кожна судово-психологічна експертиза передбачає використання методу бесіди з випробуваним. Йдеться про безпосереднє спілкування судового експерта з випробуваним. Така бесіда повинна проводитися за заздалегідь розробленою програмою, відповідно до вивчених матеріалів кримінальної справи. Бесіда здійснюється за допомогою постановки запитань підекспертному. Безпосередність спілкування передбачає встановлення психологічного контакту з випробуваним. У цьому плані важливе значення має повага прав особи підекспертного, до його честі і гідності, незалежність від інших учасників процесу. Експерт-психолог завжди повинен пам'ятати про презумпцію невинуватості (обвинувачений у злочині — ще не злочинець).

У процесі бесіди з випробуваним важливого значення набуває метод спостереження. Спостереження дозволяє реєструвати реакції на подразники, зміну поведінки у ході постановки запитань, ставлення до тих або інших подій, осіб, обставин. За допомогою цього методу можуть бути продіагновані певні психологічні особливості підекспертного.

Судово-психологічна експертиза — це психодіагностичне обстеження, кінцевим результатом якого є діагноз психологічний (встановлення індивідуально-психологічних особливостей особистості). У цьому аспекті важливе значення мають психодіагностичні методики (тести). Тести класифікуються за різними підставами: за особливостями викорис-

товуваних завдань (тести вербальні і тести практичні), за формами процедури обстеження (тести групові й індивідуальні), за спрямованістю (тести інтелекту і тести особистості).

При провадженні судово-психологічних експертиз використовуються методики дослідження особистості (тест ММПІ — Міннесотський багатоаспектний особистісний опитувальник; тематичної апперцепції тест — ТАТ; тест Роршаха тощо); методики дослідження мислення (розповідь за малюнком; метод піктограм; метод виключення й ін.); методики дослідження пам'яті (завчання слів; метод опосередкованого запам'ятовування; запам'ятовування десяти чисел та ін.); методика дослідження сприйняття й уваги (дослідження сприйняття форми предметів; дослідження обсягу уваги й ін.)¹.

Тести, використовувані у практиці судово-психологічної експертизи, мають бути валідними. Валідність — один з основних критеріїв тесту, який означає його придатність для цілей дослідження; це комплексна характеристика тесту, яка охоплює відомості про галузь досліджуваних явищ і репрезентативність діагностики. Крім того, тест повинен бути надійним — відобразити точність виміру, а також стійкість результатів тесту до дії сторонніх випадкових чинників.

§ 3. Призначення судово-психологічної експертизи та організація її провадження

Призначення судово-психологічної експертизи віднесено на розсуд слідчого або суду, що приймають рішення, виходячи з конкретних обставин справи. Експертиза проводиться в період розслідування чи судового розгляду справи на підставі відповідного процесуального рішення: постанови слідчого (судді) чи ухвали суду. Призначення експертизи є процесуальною дією, і, отже, її провадження можливе лише за порушеною кримінальною справою. Судово-

¹ Зміст деяких тестів див. § 4 пп. 1.

психологічна експертиза призначається в тих випадках, коли для вирішення певних питань необхідні спеціальні знання в галузі психології.

У спеціальній літературі робилися спроби типізації підстав для призначення судово-психологічної експертизи. Так, до таких підстав відносять: 1) відставання рівня психологічного розвитку від вікової норми; 2) перенесення підозрюваним, свідком, потерпілим психологічних захворювань, наявність психологічних станів; 3) перенесення або наявність соматичних захворювань у підозрюваного, свідків; 4) наявність особливостей, що свідчать про надзвичайну невірноваженість, емоційність, агресивність, розлад у таких психологічних процесах, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення; 5) наявність окремих ознак, що свідчать про можливість учинення злочину у стані сильного душевного хвилювання; 6) неадекватна або неналежна оцінка соціальної, моральної сутності і значення своїх дій; 7) сумнів у вірогідності показань свідка, потерпілого, які явно суперечать характеру ситуацій, іншим даним; 8) невідповідність встановлених мотивів злочину характеру вчиненого; 9) сумніви в авторстві письмового тексту; 10) сумніви у мотивах самогубства за наявності підстав вважати його інсценуванням; 11) незвичайність, невірогідність мотивації поведінки обвинуваченого, свідка, потерпілого; 12) різко виражені характерологічні особливості суб'єкта (надмірна млявість або активність, замкнутість або ейфорія, сором'язливість або нескромність та ін.) тощо¹.

Розвиток інституту судово-психологічної експертизи пов'язаний з організацією досліджень у спеціалізованих експертних установах. Так, у 1997 — 1998 рр. в Україні здійснене упорядкування проведення судово-психологічних експертиз. Спочатку в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз імені Заслуженого проф. М. С. Бокаріуса

¹ Костицький М. В. Судово-психологічна експертиза, її роль та місце у процесі розслідування злочинів // Юридична психологія: Підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закладів і факультетів / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. — С. 313–314.

(з липня 1998 р.) були створені спеціалізовані підрозділи (лабораторія, сектор), що забезпечували психологічні дослідження. Надалі подібні підрозділи були створені й в інших інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України. Відповідно до наказу Міністерства юстиції України «Про експертно-кваліфікаційні комісії й атестацію судових експертів» від 15 липня 1997 р. зі змінами від 18 квітня 2000 р. до переліку судових експертиз внесені «психологічні дослідження».

Процес призначення будь-якої судової експертизи містить основні елементи: 1) збирання необхідних матеріалів; 2) вибір моменту призначення експертизи; 3) визначення предмета судової експертизи; 4) формування запитань експерту; 5) вибір експертної установи чи експерта. При призначенні судово-психологічної експертизи зазначені елементи наповнюються певним специфічним змістом.

Так, важливим у призначенні судово-психологічної експертизи є вибір експертів. Йдеться про те, що така судова експертиза у більшості випадків повинна проводитися у складі експертної комісії (не менше 2–3 фахівців), що пов'язано зі складністю об'єкта дослідження — психіки людини. При виборі експерта необхідно враховувати предмет експертизи. Зокрема, при необхідності дослідження психіки неповнолітніх доцільним є запрошення фахівців у галузі дитячої та юнацької психології; психіки старих — фахівців геронтопсихологів та ін. Якщо судова експертиза проводиться за межами державної спеціалізованої експертної установи, необхідно віддавати перевагу особам, які мають базову психологічну освіту або без такої, однак тим, хто працює у галузі психології не менше п'яти років і має відповідні наукові публікації. Доцільно доручати проведення судово-психологічних експертиз особам, яким присвоєна кваліфікація судового експерта на право проведення психологічних експертиз.

Істотним елементом призначення судово-психологічної експертизи є формулювання запитань експерту. Ці запитання повинні відповідати основним вимогам: 1) не виходити за

межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру; 2) бути визначеними, конкретними і короткими; 3) мати логічну послідовність.

Методичну допомогу слідчому або суду може надати такий типовий перелік запитань, що вирішуються судово-психологічною експертизою: які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа, що зумовили характер її протиправних дій або злочину чи злочинної діяльності (зазначаються ті, які мають значення для суду чи слідства: підвищена агресивність, підкореність, жорстокість, нерішучість, етичні орієнтації, соціальні установки, мотиваційна сфера тощо); які психологічні особистісні якості і провідні мотиваційні чинники поведінки має підекспертна особа; як вони пов'язані з обставинами, що досліджуються у справі; чи могли індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи суттєво вплинути на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій (чи злочину); який індивідуально-рольовий статус має підекспертний у злочинній групі (лідер, підвладний тощо) і чи зумовлено це його індивідуально-психологічними властивостями та особливостями соціально-психологічної структури злочинної групи (злочинного угруповання); які особливості мають психологічні чинники сексуально-насильницької поведінки підекспертного (у справах про статеві злочини); чи має підекспертна особа індивідуально-психологічні особливості, що суттєво вплинули на характер її показань у справі; яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батьків (зазначити, якщо треба, особливості одного з них чи обох), мотиваційні чинники вплинули на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини — виховна поведінка здійснюваного ними виховного процесу; чи має оцінка сімейної ситуації дитиною залежність від впливу з боку батьків та інших дорослих; чи має підекспертна особа зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини: безпідставне об-

винувачення, незаконне позбавлення волі, наклеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам та ін.); чи спроможна підекспертна особа, з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо), усвідомлювати реальний зміст власних дій та у повній мірі свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки; чи здатна підекспертна особа, з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку, правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання; чи мали суттєвий вплив індивідуально-психологічні особливості та емоційний стан підекспертної особи на її поведінку в аварійній ситуації (у справах щодо керування транспортом чи механізмами й автоматизованими системами на виробництві тощо); чи перебувала підекспертна особа на момент вчинення протиправних дій в емоційному стані й у якому саме (сильний страх, пригніченість, розгубленість, відчай, емоційний стрес, фрустрація та ін.), що суттєво вплинув на її свідомість і поведінку (або, згідно зі справою, на діяльність, виконання професійних обов'язків); чи перебувала підекспертна особа на момент вчинення протиправних дій у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання; в якому емоційному стані перебувала підекспертна особа у період, що передував її самогубству; чи виник емоційний стан підекспертної особи в період, який передував її самогубству, внаслідок дій обвинуваченого (зазначити: насильство, дії, які кваліфікуються як погрози, жорстоке ставлення чи систематичне приниження людської гідності тощо); чи здатна підекспертна особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану, правильно розуміти характер та значення вчинюваних з нею дій та здійснювати опір (у справах про статеві злочини); чи здатна підекспертна особа, з урахуванням рівня її розумового розвитку та індивідуально-психологічних особливостей,

розуміти характер та фактичний зміст власних дій, керувати ними та передбачати їх наслідки; чи має підекспертна особа відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання; якщо має, то якими саме є їх ознаки; чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів підекспертної особи (вказати залежно від того, що має значення у справі: пам'ять, увага, сприйняття, мислення, особливості емоційних реакцій) або функціонування сенсорних процесів (зір, слух, нюх тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей та змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації, що досліджується у справі), на їх відтворення у показаннях. Необхідно зазначити, що на вирішення судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені й інші запитання.

Організація провадження судово-психологічної експертизи передбачає створення нормальних умов для виконання експертної діяльності, належних параметрів взаємодії з підекспертною особою при її перебуванні у слідчому ізоляторі, захист безпеки судового експерта, усунення можливих «перешкод» при провадженні судової експертизи, протидії з боку заінтересованих осіб. Необхідна також певна «стандартизація» методик дослідження, які обираються, підвищення якості виконання стимулюючого матеріалу, використовуваного при реалізації психодіагностичних методів.

Хід і результати судово-психологічної експертизи відображаються у висновку експерта. Цей процесуальний документ складається з трьох частин: вступної, дослідницької, заключної (ст. 200 КПК України).

У вступній частині вказується: найменування експертизи; дата і місце складання висновку; дата постанови (ухвали) про призначення експертизи і хто її виніс; особа, яка підлягає експертному обстеженню, її процесуальний статус; питання, поставлені перед експертом, відомості про нього; прізвища і процесуальне положення осіб, що брали участь в експертизі.

У дослідницькій частині висновку викладається весь процес експертного дослідження, описуються психодіагностичні методи і методики, що були використані.

У заключній частині містяться висновки експерта, тобто відповіді на поставлені запитання. Якщо однозначна відповідь неможлива, висновок може бути і ймовірнісним.

Запитання для самоконтролю

1. Чи існують особливості призначення судово-психологічної експертизи?
2. У чому полягає сутність судово-психологічної експертизи?
3. Які основні напрямки (компетенція) судово-психологічної експертизи?
4. Які методи застосовують під час судово-психологічних досліджень?
5. Які психодіагностичні методики використовуються в процесі судово-психологічної експертизи?
6. У чому полягають основні вимоги до запитань судовому експерту?

Рекомендована література

1. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — 352 с.
2. Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 424 с.
3. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза несовершеннолетних (информационно-методическое письмо) / Науч. ред. А. Р. Рагинов. — М., 1971. — 68 с.
4. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза. — М., 1977. — 180 с.
5. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы: Учебное пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 333 с.
6. Нор В. Т., Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. — К.: Вища школа, 1985. — 56 с.
7. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: Научно-практ. пособие. — М.: Гардарики, 1998. — 192 с.
8. Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение (социально-психологические и правовые исследования). — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. — 160 с.
9. Юридическая психология: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой. — СПб.: Питер, 2001. — 480 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Александров А. С., Гришин А. С.* Перекрестный допрос: Учебно-практическое пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 296 с.
2. *Ароцкер Л. Е.* Тактика и этика судебного допроса. – М., 1969. – 120 с.
3. *Афанасьева О. В., Пицелко А. В.* Этика и психология профессиональной деятельности юриста: Учебное пособие. – М., 2001. – 224 с.
4. *Баев М. О., Баев О. Я.* Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Прокурорская тактика. Адвокатская тактика: Научно-практ. пособие. – М.: Экзамен, 2005. – 320 с.
5. *Баев М. О.* Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве. – Воронеж: Воронежск. гос. ун-т, 2004. – 220 с.
6. *Балабанова Л. М.* Судебная патопсихология (вопросы определения норм и отклонений). – Донецк: Сталкер, 1998. – 432 с.
7. *Бандурка А. М, Бочарова С. П., Землянская Е. В.* Юридическая психология: Учебник. – Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640 с.
8. *Бедь В. В.* Юридична психологія: Навчальний посібник. – Львів: Новий світ, 2000. – К.: Каравела, 2002. – 376 с.
9. *Богинский В. Е.* Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983. – 40 с.
10. *Бодалев А. А.* Психология о личности. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 188 с.
11. *Бойков А. Д.* Этика профессиональной защиты по уголовным делам. – М., 1978. – 173 с.
12. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Юрид. лит., 1991. – 464 с.
13. *Васильев В. Л.* Юридическая психология: Учебник для вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2003. – 656 с.
14. *Ватман Д. П.* Адвокатская этика (Нравственные основы судебного представительства по гражданским делам). – М., 1977. – 95 с.
15. *Глазырин Ф. В.* Конспект лекций по судебной психологии. Часть особенная. – Свердловск: УрГУ, 1978. – 44 с.
16. *Головаха Е. И., Панина Н. В.* Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 189 с.

17. Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д. Судебная этика: Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса. – Воронеж, 1973. – 272 с.
18. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Х., 1975. – 144 с.
19. Грошевой Ю. М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. – Х., 1986. – 185 с.
20. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. – 2-е изд., доп. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
21. Дулов А. В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – 462 с.
22. Еникеев М. И. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Изд. группа Норма-ИНФРА. – М., 1999. – 517 с.
23. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность: Учебное пособие для студентов. – М.: БЕК, 1997. – 330 с.
24. Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. – Х.: Право, 1999. – 304 с.
25. Закатов А. А. Ложь и борьба с нею. – Волгоград: Ниж.-Волж. кн. изд-во, 1984. – 192 с.
26. Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса: Учеб. пособие. – Гродно: Гродн. ун-т, 1986. – 71 с.
27. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить / Пер. с англ. – М.: Топикал, Цитадель, 1995. – 832 с.
28. Карпец И. И. Уголовное право и этика. – М., 1985. – 256 с.
29. Кисилев Я. С. Этика адвоката. – Л., 1974. – 103 с.
30. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 368 с.
31. Кобликов А. С. Юридическая этика: Учебник для вузов. – М.: Норма-ИНФРА, 1999. – 168 с.
32. Ковалев А. Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 1970. – 392 с.
33. Комарков В. С. Психологические основы очной ставки: Текст лекций. – Х., 1976. – 28 с.
34. Комарков В. С. Тактика допроса: Учеб. пособие. – Х., 1975. – 64 с.
35. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) // Собр. соч.: В 8 т. – Т. 4. – С. 33–69.
36. Коновалова В. Е. Допрос: Тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.

37. Коновалова В. Е. Правовая психология: Учеб. пособие. – Х.: Основа, 1990. – 198 с.
38. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основа юридической психологии: Учебник. – Х.: Одиссей, 2005. – 352 с.
39. Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 424 с.
40. Короткий психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К.: Вища школа, 1976. – 192 с.
41. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища школа, 1990. – 259 с.
42. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза несовершеннолетних (информационно-методическое письмо) / Науч. ред. А. Р. Рагинов. – М., 1971. – 68 с.
43. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза. – М., 1977. – 180 с.
44. Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
45. Ларин А. М. Полиграф и права личности в уголовном процессе // Сов. гос. и право. – 1981. – № 6. – С. 99–103.
46. Левитов Н. Д. Фрустрация – один из видов психических состояний // Вопросы психологии. – 1967. – № 6. – С. 118–129.
47. Леоненко В. В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. – К., 1981. – 163 с.
48. Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Батов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. – М.: Главн. ред. вост. литры изд-ва «Наука», 1977. – 62 с.
49. Личность преступника: Монография / Авт. кол.: Н. И. Кондрашков, В. Н. Кудрявцев, Н. С. Лейкина и др. – М.: Юрид. лит., 1971. – 356 с.
50. Лозовой В. А. Нравственная культура личности: содержание и пути формирования: Учебное пособие. – Х.: 2001. – 44 с.
51. Лозовой В. А., Петришин О. В. Професійна етика юриста. – Х.: Право, 2004. – 176 с.
52. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. – К.: Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 194 с.
53. Лурия А. Р. Маленькая книжка о большой памяти (Ум мнемониста). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 88 с.

54. Методичні поради та завдання для самостійної роботи студентів з навчальної дисципліни «Психологія (загальна та юридична)» / Уклад.: В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. – 39 с.
55. *Митрохіна З. И.* Использование данных психологии при производстве допроса: Учеб. пособие. – К.: УМК ВО, 1990. – 52 с.
56. *Москвич Л. М.* Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз: Монографія. – Х., 2004. – 224 с.
57. *Нагаев В. В.* Основы судебно-психологической экспертизы: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 333 с.
58. *Несімко О. Д., Сливка С. С., Шттангерет М. Й.* Сучасна особа юриста. – Львів, 1997. – 116 с.
59. *Нор В. Т., Костицкий М. В.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – К.: Вища школа, 1985. – 56 с.
60. *Обозов Н. Н.* Психология межличностных отношений. – К.: Либідь, 1990. – 192 с.
61. Общая психология: Учебник / Под ред. А. В. Петровского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1977. – 479 с.
62. Організація роботи в органах прокуратури: Навч. посібник / За заг. ред. І. Є. Марочкина, О. М. Толочка. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. – 196 с.
63. *Парыгин Б. Д.* Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971. – 348 с.
64. *Полянский Н. Н.* Правда и ложь в уголовной защите. Репринтное воспроизведение изд. 1927 г. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2003. – 120 с.
65. Популярная психология: Хрестоматия / Сост. В. В. Мироненко. – М.: Просвещение, 1990. – 399 с.
66. *Прилуцький О.* Присяга судді: стара категорія – новий правовий зміст // Право України. – 2001. – № 6. – С. 102–105.
67. *Притика Д.* Судова незалежність: етика і проблеми корупції // Право України. – 2000. – №6. – С. 3–5, 9
68. Прокуратура України: Академічний курс: Підручник / В. В. Сухонос, В. П. Лакизюк, Л. Р. Грицаєнко, В. М. Руденко / За заг. ред. В. В. Сухоноса. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 566 с.
69. Психологія / Под ред. П. А. Рудика. – М.: Физкультура и спорт, 1974. – 512 с.
70. Психологія індивідуальних різниць. Тексти / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.

71. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, И. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
72. *Рапинов А. Р.* Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР, 1967. – 290 с.
73. Русские судебные ораторы в известных уголовных процессах XIX века. – Тула: Автограф, 1997. – 816 с.
74. *Сафуанов Ф. С.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: Научно-практ. пособие. – М.: Гардарика, 1998. – 192 с.
75. *Сергеич П.* Искусство речи на суде. – М., 1991. – 320 с.
76. *Сидоров Б. В.* Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение (социально-психологические и правовые исследования). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1978. – 160 с.
77. *Ситковская О. Д.* Психология уголовной ответственности. – М.: Норма, 1998. – 285 с.
78. Словарь-справочник по психологической диагностике / Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.; Отв. ред. Крымский С. Б. – К.: Наук. думка, 1989. – 200 с.
79. *Смирнов В.* Суд, государственный обвинитель и адвокат: этика взаимоотношений // Рос. юстиция. – 1995. – № 6. – С. 39–40.
80. *Соколов Н. Я.* Профессиональное сознание юристов. – М., 1988. – 224 с.
81. Социальная психология: Учеб. пособие / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987. – 224 с.
82. *Тихомиров О. К.* Психология мышления: Учебное пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 272 с.
83. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции / Издание подготовил М. Г. Ярошевский. – М.: Наука, 1995. – 456 с.
84. *Халдеев Л. С.* Судья в уголовном процессе: Практическое пособие. – М.: Юрайт, 2000. – 501 с.
85. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учебник. – М.: Юристъ, 1995. – 256 с.
86. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология: Учеб. пособие. – М.: Право и Закон, 1997. – 320 с.
87. *Шепитько В. Ю.* Допит: Наук.-практ. посібник. – Х.: КримАрт, 1998. – 40 с.
88. *Экман П.* Психология лжи. – СПб: Питер; Москва, Харьков, Минск, 2001. – 267 с.

89. Юридическая психология: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой. – СПб.: Питер, 2001. – 480 с.
90. Юридична деонтологія: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів і фак. / В. М. Горшеньов, Л. Л. Богачова, І. В. Бенедик та ін. / За ред. В. М. Горшеньова, В. В. Комарова. – Х., 1993. – 187 с.
91. Юридична психологія: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів і факультетів / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін. / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. – 352 с.
92. *Юсупов И. М.* Психология взаимопонимания. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. – 192 с.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про статус суддів

*(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, № 8, ст. 56)
(Вводиться в дію Постановою ВР № 2863-ХІІ від 15.12.92,
ВВР, 1993, № 8, ст. 57)*

Цей Закон визначає статус суддів з метою забезпечення належних умов для здійснення правосуддя, дотримання Конституції і законів України, охорони прав і свобод громадян.

Глава I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Суддя — носій судової влади

1. Професійні судді (далі — судді) та залучені у визначених законом випадках для здійснення правосуддя представники народу є носіями судової влади в Україні, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

2. Судді є посадовими особами судової влади, які відповідно до Конституції України наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції. *(частина в новій редакції: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

Стаття 2. Повноваження суддів

Судді мають необхідні для здійснення правосуддя повноваження, передбачені законами України.

Стаття 3. Незалежність суддів

1. Судді у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежними, підкоряються тільки законові і нікому не підзвітні.

2. Гарантії незалежності суддів встановлюються цим Законом, а також Конституцією України.

3. Держава гарантує фінансове та матеріально-технічне забезпечення суддів і судів.

Стаття 4. Законодавство про статус суддів

1. Статус суддів Верховного Суду України та інших судів загальної юрисдикції визначається цим Законом. *(частина в новій редакції: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

2. Статус суддів Конституційного Суду України визначається Законом України «Про Конституційний Суд».

3. Особливості статусу суддів господарських судів визначаються Законом України «Про господарські суди». *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

4. Особливості статусу суддів військових судів визначаються спеціальним законом.

5. Трудові відносини суддів (крім суддів військових судів), не врегульовані цим Законом, визначаються законодавством України про працю.

Стаття 5. Вимоги, що ставляться до судді

(стаття в новій редакції: Закон № 2534-III 21.06.2001)

Суддя не може належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Стаття 6. Обов'язки суддів

Судді зобов'язані:

— при здійсненні правосуддя дотримувати Конституції та законів України, забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням встановлених законом строків;

— додержувати вимог, передбачених статтею 5 цього Закону, службової дисципліни та розпорядку роботи суду;

— не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закрите судове засідання;

— не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності.

Глава II ОБРАННЯ СУДДІВ

Стаття 7. Право на зайняття судової посади

1. На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. *(частина в новій редакції: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

2. Суддею апеляційного суду, якщо інше не передбачене законом, може бути громадянин України, який досяг на день обрання 30 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менш як п'ять років, в тому числі не менш як три роки на посаді судді. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

3. Суддею вищого спеціалізованого суду може бути громадянин України, не молодший тридцяти років, що має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менш як сім років, в тому числі не менш як п'ять років на посаді судді. *(статтю доповнено частиною, наступні частини перенумеровані: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

4. Суддею Верховного Суду України може бути громадянин України, який досяг на день обрання 35 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менш як десять років, в тому числі не менш як п'ять років на посаді судді. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

5. Необхідною умовою для зайняття посади судді будь-якого суду, вказаного у частині 1 цієї статті, є складання кваліфікаційного екзамену. Ця умова не поширюється на осіб, які мають відповідний стаж роботи на посаді судді, давність якого не перевищує 11 років.

6. Особливі вимоги, необхідні для зайняття посади судді Конституційного Суду України, господарських та військових судів, визначаються Конституцією України, законами України «Про Конституційний Суд України», «Про господарські суди» та іншими

законами України. (частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)

7. Не може бути суддею особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Стаття 8. Добір кандидатів у судді

1. Добір кандидатів у судді здійснюється за результатами складання кваліфікаційного екзамену.

2. При доборі кандидатів забезпечується рівність їх прав незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань та інших обставин.

3. Кожен громадянин України, який відповідає вимогам, передбаченим статтею 7 цього Закону, має право скласти кваліфікаційний екзамен та звернутися до відповідної кваліфікаційної комісії суддів із заявою про рекомендацію його на посаду судді.

4. Кваліфікаційні екзамени на посаду судді приймаються відповідними кваліфікаційними комісіями суддів. Якщо особа, яка претендує на посаду судді, не склала кваліфікаційного екзамену, повторне його складання допускається не раніш як через рік. Результати складеного кваліфікаційного екзамену дійсні протягом трьох років. Особи, не згодні з рішенням кваліфікаційної комісії, можуть оскаржити це рішення до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. (частину змінено: Закон № 3913-XII 02.02.1994; Закон № 2534-III 21.06.2001)

5. Кваліфікаційна комісія суддів проводить кваліфікаційний екзамен і, з урахуванням його результатів, дає висновок про рекомендацію на посаду судді.

6. Кваліфікаційна комісія рекомендує на посади суддів кандидатів, які виявили найкращі знання, у кількості, необхідній для заміщення вакантних посад.

7. Особи, які склали екзамен, але не рекомендовані на посаду судді за браком вакантних посад, мають бути враховані кваліфікаційною комісією як кандидати на нові вакантні посади суддів протягом трьох років, якщо за цей період вони не відклинуть свою заяву.

8. Після закінчення строку повноважень суддя, крім суддів Конституційного Суду України, за його заявою повинен бути рекомендований на цю ж посаду на черговий строк за відсутності обставин, пе-

редбачених статтями 37 та 41 цього Закону, які є підставами для звільнення судді з посади. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

Стаття 9. Обрання (призначення) суддів

(стаття в новій редакції: Закон № 2534-III 21.06.2001)

1. Судді Конституційного Суду України призначаються Президентом України, Верховною Радою України та з'їздом суддів України відповідно до Конституції України та Закону України «Про Конституційний Суд України».

2. Судді судів загальної юрисдикції обираються Верховною Радою України безстроково. Судді, які вперше пройшли конкурсний відбір, призначаються на посаду судді строком на п'ять років Президентом України.

Порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України визначається Законом України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України». *(частину доповнено абзацом: Закон № 1625-IV 18.03.2004)*

Стаття 10. Присяга судді

Вперше призначений суддя в урочистій обстановці приймає присягу такого змісту: *(абзац змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

«Урочисто присягаю чесно і сумлінно виконувати обов'язки судді, здійснювати правосуддя, підкоряючись тільки закону, бути об'єктивним і справедливим».

Присяга судді складається перед Президентом України. *(частина в новій редакції: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

Глава III ГАРАНТІЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ

Стаття 11. Забезпечення незалежності суддів

1. Незалежність суддів забезпечується:

— встановленим законом порядком їх обрання (призначення), зупинення їх повноважень та звільнення з посади; *(абзац змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

— особливим порядком присвоєння військових звань суддям військових судів;

— передбаченою законом процедурою здійснення правосуддя;

- таємницею прийняття судового рішення і заборонаю її розголошення;
- заборонаю під загрозою відповідальності втручання у здійснення правосуддя;
- відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- правом судді на відставку;
- недоторканністю суддів;
- створенням необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів, матеріальним і соціальним забезпеченням суддів відповідно до їх статусу;
- особливим порядком фінансування судів;
- системою органів судового самоврядування.

2. Всі державні органи, установи та організації, органи місцевого самоврядування, громадяни та їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судових органів і не посягати на неї. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

3. Гарантії незалежності судді, включаючи заходи його правового захисту, матеріального і соціального забезпечення, передбачені цим Законом, поширюються на всіх суддів України і не можуть бути скасовані чи знижені іншими нормативними актами України і Автономної Республіки Крим. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

Стаття 12. Недопустимість втручання у діяльність судді щодо здійснення правосуддя

1. Будь-яке не передбачене законом втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя забороняється і тягне за собою відповідальність згідно з законом. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

2. Суддя не зобов'язаний давати будь-які пояснення щодо суті розглянутих справ або справ, які знаходяться в його провадженні, а також давати їх будь-кому для ознайомлення, інакше як у випадках і порядку, передбачених законом.

Стаття 13. Недоторканність суддів

1. Судді — недоторканні. Недоторканність судді поширюється на його житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне йому майно і документи.

2. Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. *(частина в новій редакції: Закон № 1145-XIV 08.10.1999)*

3. Суддя не може бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину, а також підданий приводу чи примусово доставлений у будь-який державний орган в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні злочину чи адміністративного правопорушення, стягнення за яке накладається у судовому порядку, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи.

4. Проникнення в житло чи службове приміщення судді, в його особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, прослуховування його телефонних розмов, особистий обшук судді, а так само огляд, виїмка його кореспонденції, речей і документів можуть провадитись тільки за вмотивованим рішенням суду, а також за згодою судді у разі прийняття головою відповідного суду рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки. *(частину змінено: Закон № 1381-XIV 13.01.2000; Закон № 2534-III 21.06.2001)*

5. Кримінальна справа щодо судді Конституційного Суду України та будь-якого суду загальної юрисдикції розглядається у першій інстанції апеляційним судом. *(частини 5–6 замінено частиною 5, наступну частину перенумеровано: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

6. Підсудність справи визначається Головою Верховного Суду України або його заступником. При цьому справа не може розглядатись тим судом, у якому обвинувачений працював суддею.

Стаття 14. Відповідальність за неповагу до суду або судді

Прояв неповаги до суду або судді з боку осіб, які беруть участь у справі або присутні у судовому засіданні, а так само вчинення поза судовим засіданням будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду чи судді у зв'язку з їх службовою діяльністю, тягнуть за собою відповідальність згідно з законом.

Стаття 15. Припинення повноважень судді

1. Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;

- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті. *(частина в новій редакції: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

2. Про наявність підстав для припинення повноважень судді та про висунення кандидатур для обрання суддею, головою суду, в якому працює суддя, або головою вищестоящего суду повідомляє орган, який призначив або обрав суддю, в строк не більше одного місяця з дня виникнення підстав, передбачених Законом. До повідомлення додаються документи, які свідчать про наявність підстав для припинення повноважень судді. *(частину змінено: Закон № 3913-XII 02.02.1994; Закон № 2534-III 21.06.2001)*

3. Суддя не пізніше як за місяць до досягнення 65-річного віку повинен подати особисту заяву про припинення своїх повноважень на ім'я голови суду чи голови вищестоящего суду, органу, який призначив або обрав суддю. В разі неподання у встановлений термін особистої заяви повноваження судді припиняються через місяць з дня досягнення відповідного віку без права на відставку. *(статтю доповнено частиною: Закон № 3913-XII 02.02.1994; частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

Глава IV КВАЛІФІКАЦІЙНІ КОМІСІЇ СУДДІВ

Стаття 16. Законодавство про кваліфікаційні комісії суддів

(статті 16—24 замінено статтею 16: Закон № 3913-XII 02.02.94)

Формування суддівського корпусу здійснюється через кваліфікаційні комісії суддів.

Система кваліфікаційних комісій суддів, їх склад, порядок формування і повноваження, а також інші питання їх діяльності визначаються відповідним законом.

Глава V СУДДІВСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

(назва глави в новій редакції; статті 25–30 замінено статтею 25: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994)

Стаття 25. Органи суддівського самоврядування

(стаття в новій редакції: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994; статтю змінено: Закон № 2534-ІІІ 21.06.2001)

Для вираження інтересів суддів як носіїв судової влади ними утворюються органи суддівського самоврядування. Суддівське самоврядування здійснюється через конференції суддів місцевих та апеляційних судів, збори суддів Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України і з'їзд суддів України.

Глава VI ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІВ

Стаття 31. Підстави дисциплінарної відповідальності суддів

1. Суддя притягується до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку, а саме за порушення:

- законодавства при розгляді судових справ;
- вимог, передбачених статтею 5 цього Закону;
- обов'язків, вказаних у статті 6 цього Закону.

2. Скасування або зміна судового рішення не тягне за собою дисциплінарної відповідальності судді, який брав участь у винесенні цього рішення, якщо при цьому не було допущено навмисного порушення закону чи несумлінності, що потягло за собою істотні наслідки.

Стаття 32. Види дисциплінарних стягнень

1. До суддів застосовуються такі дисциплінарні стягнення:
  - догана;
  - пониження кваліфікаційного класу.

(абзац виключено: Закон № 2534-ІІІ 21.06.2001)

2. За кожне з порушень, вказаних у статті 31 цього Закону, накладається лише одне дисциплінарне стягнення.

3. За наслідками дисциплінарного провадження відповідна кваліфікаційна комісія суддів може прийняти рішення про направлен-

ня рекомендації до Вищої ради юстиції для вирішення питання про внесення подання про звільнення судді з посади. *(статтю доповнено частиною: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

Стаття 33. Порушення дисциплінарного провадження

(стаття в новій редакції: Закон № 3913-XII 02.02.1994; статтю змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)

За наявності підстав дисциплінарне провадження щодо судді порушується постановою голови відповідної кваліфікаційної комісії суддів, головами вищих спеціалізованих чи апеляційних судів.

Стаття 34. Підстави для порушення дисциплінарного провадження

1. Підставами для порушення дисциплінарного провадження щодо судді можуть бути:

- подання Міністерства юстиції України та його органів на місцях за наслідками перевірки заяв і повідомлень громадян;
- подання голови відповідного суду, посадових осіб державних органів, установ, організацій, органів місцевого самоврядування;
- (абзац змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*
- повідомлення в засобах масової інформації.

2. Не можуть бути підставами для порушення дисциплінарного провадження заяви та повідомлення, що не містять відомостей про наявність підстав, передбачених статтею 31 цього Закону, а також анонімні заяви та повідомлення.

Стаття 35. Розгляд дисциплінарної справи

1. Голова кваліфікаційної комісії або за його дорученням чи за рішенням комісії члени комісії протягом місяця з дня надходження відомостей про дисциплінарний проступок судді проводять їх перевірку. Перевірка відомостей про дисциплінарний проступок голови кваліфікаційної комісії проводиться трьома членами комісії. *(частина в новій редакції: Закон № 3913-XII 02.02.1994)*

2. Після закінчення перевірки матеріали справи передаються на розгляд комісії, яка розглядає їх в десятиденний строк і приймає рішення.

3. Якщо комісією прийнято рішення про відсутність підстав притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, голова відповідної комісії або комісія припиняють дисциплінарне провадження та повідомляють про це заінтересованих осіб. Рішення про припинення

дисциплінарного провадження, прийняте головою комісії, може бути переглянуто комісією на вимогу одного з членів комісії.

4. Під час розгляду справи комісія повинна заслухати пояснення судді, притягнутого до дисциплінарної відповідальності. Неявка цього судді на засідання комісії без поважних причин не перешкоджає розгляду справи. Хід та результати засідання комісії фіксуються в протоколі, який підписується головуючим на засіданні та особою, що вела цей протокол. *(частину виключено, наступну частину перенумеровано: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994)*

5. Рішення кваліфікаційної комісії суддів про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів може бути оскаржено до Вищої ради юстиції протягом десяти днів з дня вручення копії рішення комісії.

(частина в новій редакції: Закон № 2534-ІІІ 21.06.2001)

Стаття 36. Строки для застосування і зняття дисциплінарного стягнення

1. Дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше шести місяців після виявлення проступку, не рахуючи часу тимчасової непрацездатності судді або перебування його у відпустці.

2. Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення суддю не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення. Поновлення кваліфікаційного класу проводиться в загальному порядку.

3. Дисциплінарне стягнення, накладене на суддю, може бути достроково знято відповідною комісією за поданням голови суду, а дисциплінарне стягнення, накладене на голову суду, — за поданням голови вищестоящого суду.

Стаття 37. *(статтю виключено: Закон № 2534-ІІІ 21.06.2001)*

Стаття 38. *(статтю виключено: Закон № 1625-ІV 18.03.2004)*

Глава VII АТЕСТАЦІЯ СУДДІВ

Стаття 39. Строки і порядок атестації суддів

1. Чергова кваліфікаційна атестація судді проводиться не пізніше одного місяця з дня закінчення строку його перебування у

присвоєному йому кваліфікаційному класі. Дострокову кваліфікаційну атестацію судді може бути проведено не раніш як через два роки з часу останньої його атестації.

2. Особи, вперше обрані на посаду судді, проходять кваліфікаційну атестацію протягом першого року роботи, але не пізніше шести місяців після обрання, якщо вони мають стаж роботи, зазначений у частині 1 статті 7 цього Закону, і протягом другого року, якщо такого стажу немає.

3. За результатами проведеної атестації атестаційно-дисциплінарна комісія суддів приймає рішення про:

(абзац змінено: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994)

— присвоєння судді кваліфікаційного класу;

— присвоєння судді більш високого кваліфікаційного класу;

— залишення судді у раніше присвоєному кваліфікаційному класі.

4. Атестація проводиться у присутності судді, який атестується.

5. Суддя, не згодний з рішенням кваліфікаційної комісії суддів місцевих та апеляційних судів щодо його атестації, може оскаржити це рішення до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в десятиденний строк з дня вручення йому копії рішення. *(частину змінено: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994; Закон № 2534-ІІІ 21. 06.2001)*

Стаття 40. Кваліфікаційні класи суддів

1. Залежно від посади, стажу, досвіду роботи і рівня професійних знань для суддів встановлюється шість кваліфікаційних класів: вищий, перший, другий, третій, четвертий та п'ятий.

2. Суддям, які мають кваліфікаційні класи, встановлюються доплати до посадових окладів у розмірах, передбачених законодавством України.

3. Порядок присвоєння кваліфікаційних класів кваліфікаційними комісіями суддів визначається відповідним законом. *(частину змінено: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994)*

Стаття 41. Невідповідність судді займаній посаді

1. Суддя може бути звільнений з посади за невідповідність рівня професійних знань. В разі виявлення невідповідного для здійснення правосуддя рівня професійних знань судді кваліфікаційна комісія суддів своїм рішенням відкладає атестацію і надає судді строк для підвищення професійної кваліфікації та набуття відповідних знань, але не більше шести місяців. *(частину змінено: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994)*

2. Якщо після закінчення встановленого строку кваліфікаційна комісія знову зробить висновок про невідповідність рівня професійних знань судді займаній посаді, вона приймає рішення, яким повідомляє про це голову відповідного суду та орган, що призначив чи обрав суддю, для вирішення питання про звільнення судді з посади. *(частина в новій редакції: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994; частину змінено: Закон № 2534-ІІІ 21.06.2001)*

3. Суддя має право оскаржити це рішення у Вищу кваліфікаційну комісію суддів України. *(частину змінено: Закон № 3913-ХІІ 02.02.1994)*

Глава VIII

МАТЕРІАЛЬНЕ І СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДДІВ

Стаття 42. Державний захист суддів та їх сімей

1. Судді, члени їх сімей та їх майно перебувають під особливим захистом держави. Органи внутрішніх справ зобов'язані вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї, збереження їх майна, якщо від судді надійде відповідна заява.

2. Вчинені у зв'язку з службовою діяльністю судді посягання на його життя і здоров'я, знищення чи пошкодження його майна, погроза вбивством, насильством чи пошкодженням майна судді, образа чи наклеп на нього, а також посягання на життя і здоров'я близьких родичів судді (батьків, дружини, чоловіка, дітей), погроза їм вбивством, пошкодженням майна тягнуть за собою відповідальність згідно із законодавством. Суддя має право на забезпечення засобами захисту, які йому надаються органами внутрішніх справ.

Стаття 43. Право судді на відставку

1. Кожен суддя за умови, що він працював на посаді судді не менше 20 років, має право на відставку, тобто на звільнення його від виконання обов'язків за власним бажанням або у зв'язку з закінченням строку повноважень. Суддя також має право на відставку за станом здоров'я, що перешкоджає продовженню виконання обов'язків.

2. За суддею, який перебуває у відставці, зберігається звання судді і такі ж гарантії недоторканності та соціального захисту, як і до виходу у відставку. *(частину змінено: Закон № 4015-ХІІ 24.02.1994)*

3. Судді, який пішов у відставку, виплачується вихідна допомога без сплати податку у розмірі місячного заробітку за останньою посадою за кожен повний рік роботи на посаді судді, але не менше шести-місячного заробітку. *(частину змінено: Закон № 4015-ХІІ 24.02.1994)*

4. Судді, який пішов у відставку, за наявності відповідного віку і стажу роботи виплачується пенсія на умовах, передбачених статтею 37 Закону України «Про державну службу». Судді у відставці, який має стаж роботи на посаді судді не менше 20 років, виплачується за його вибором пенсія або звільнене від сплати податку щомісячне довічне грошове утримання в розмірі 80 відсотків заробітної плати працюючого на відповідній посаді судді. За кожний повний рік роботи понад 20 років на посаді судді розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше ніж до 90 відсотків заробітку судді без обмеження граничного розміру щомісячного довічного грошового утримання. Судді у відставці, який має стаж роботи на посаді судді менше 20 років і досяг 55-річного віку (для жінок — 50 років), розмір щомісячного грошового утримання обчислюється пропорційно кількості повних років роботи на посаді судді. При досягненні таким суддею пенсійного віку за ним зберігається право на одержання щомісячного довічного грошового утримання в зазначеному розмірі, або, за його вибором, призначається пенсія на умовах, передбачених статтею 37 Закону України «Про державну службу». *(абзац змінено: Закон № 4015-ХІІ 24.02.1994)*

До стажу роботи, що дає право на відставку судді та отримання щомісячного довічного грошового утримання, крім роботи на посадах суддів судів України, державних арбітрів, арбітрів відомчих арбітражів України, зараховується також час роботи на посадах суддів і арбітрів у судах та державному і відомчому арбітражі колишнього СРСР та республік, що раніше входили до складу СРСР, час роботи на посадах, безпосередньо пов'язаних з керівництвом та контролем за діяльністю судів у Верховному Суді України, в обласних судах, Київському і Севастопольському міських судах, Міністерстві юстиції України та підвідомчих йому органах на місцях, за діяльністю арбітражів у Державному арбітражі України, Вищому арбітражному суді України, а також на посадах прокурорів і слідчих за умови наявності у всіх зазначених осіб стажу роботи на посаді судді не менше 10 років. *(частину доповнено абзацом: Закон № 4015-ХІІ 24.02.1994)*

До стажу роботи, що дає судді Конституційного Суду України право на відставку, виплату вихідної допомоги та отримання щомісячного довічного грошового утримання, зараховується також стаж іншої практичної, наукової, педагогічної роботи за фахом та стаж державної служби без додержання умови наявності десятирічного стажу роботи на посаді судді. *(частину доповнено абзацом, наступні абзаци перенумеровані: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

Судді, звільненому з посади у зв'язку з засудженням за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового становища, або вчиненням корупційного діяння, пенсія призначається на загальних підставах. *(пункт доповнено абзацом: Закон № 358/95-ВР 05.10.1995)*

За суддями, що перебувають у відставці, зберігається право на медичне обслуговування в тих медичних закладах, в яких вони перебували на обліку, право на безплатний проїзд у громадському транспорті (крім таксі).

5. Відставка судді припиняється рішенням кваліфікаційної комісії суддів за місцем проживання судді чи його попередньої роботи внаслідок:

- повторного обрання на посаду судді;
- вчинення проступку, несумісного із званням судді;
- винесення обвинувального вироку, що набрав законної сили, а також у разі закриття кримінальної справи з не реабілітуючих підстав за згодою судді;
- втрати громадянства України.

6. В останніх трьох випадках, зазначених у частині 5, разом з припиненням відставки суддя втрачає гарантії недоторканності, передбачені частиною 2 цієї статті.

7. Суддя, відставку якого припинено, має право протягом місяця оскаржити це рішення до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, рішення якої є остаточним.

8. Суддям, відставку яких припинено, виплачується пенсія на загальних підставах.

Стаття 44. Матеріальне і побутове забезпечення суддів

1. Заробітна плата суддів складається з посадового окладу, премій, доплат за кваліфікаційні класи, надбавок за вислугу років та інших надбавок. *(частину змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

2. Розміри посадових окладів суддів встановлюються у відсотковому відношенні до посадового окладу Голови Верховного Суду

України і не можуть бути меншими від 50 відсотків його окладу. Посадовий оклад судді не може бути меншим від 80 відсотків посадового окладу голови суду, в якому працює суддя. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

3. Грошове утримання судді військового суду складається з посадового окладу, окладу за військове звання, доплат за кваліфікаційний клас судді та за вислугу років військовослужбовця. *(частина в новій редакції: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

4. Суддям виплачується щомісячна надбавка за вислугу років у розмірах:

при стажі роботи понад 3 роки — 10 відсотків, понад 5 років — 15, понад 10 років — 20, понад 15 років — 25, понад 20 років — 30, понад 25 років — 40 відсотків від загальної суми щомісячного заробітку з урахуванням доплати за кваліфікаційні класи. *(частина в новій редакції: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

5. Суддям надається щорічна відпустка тривалістю 30 робочих днів з наданням додаткового посадового окладу. Суддям, які мають стаж роботи понад 10 років, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 15 календарних днів. *(частину змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

6. Для суддів судів загальної юрисдикції до стажу роботи, що дає право на одержання надбавки до посадового окладу за вислугу років та додаткової відпустки, крім часу роботи на посадах суддів, зараховується час роботи на посадах слідчих, прокурорських працівників, а також інших працівників, яким законом передбачені такі ж пільги. *(частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

7. Не пізніш як через шість місяців після обрання суддя Конституційного Суду, Верховного Суду або вищого спеціалізованого суду, який потребує поліпшення житлових умов, забезпечується благоустроєм житлом у вигляді окремої квартири або будинку, Кабінетом Міністрів України, а суддя іншого суду — відповідними місцевими органами державної виконавчої влади за місцезнаходженням суду. Судді військових судів забезпечуються таким же житлом і в ті ж строки за рахунок Міністерства оборони України. *(абзац змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

У разі незабезпечення судді благоустроєм житлом у зазначені строки суд за рахунок державного бюджету може придбати квартиру або будинок за ринковими цінами і передати їх у користування судді. Порядок фінансування судів для цієї мети, а також порядок

розрахунків з державним бюджетом органу державної виконавчої влади, який своєчасно не надав судді житло, визначається Кабінетом Міністрів України. *(частину доповнено абзацом: Закон № 4015-XII 24.02.1994; частину змінено: Закон № 2534-III 21.06.2001)*

8. Суддя має право на додаткову жилу площу відповідно до вимог статті 49 Житлового кодексу України. Суддя також має право на позачергове влаштування дітей у дошкільні заклади і позачергове встановлення квартирного телефону, безплатне користування на території України всіма видами транспорту міського, приміського і місцевого сполучення (крім таксі), а також встановлення квартирної охоронної сигналізації і користування нею за рахунок державного бюджету. *(частину змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

9. Судді мають право на придбання на пільгових умовах жилих приміщень комунального фонду та приміщень, наданих їм в користування в порядку, передбаченому частиною сьомою цієї статті, із знижкою на 50 відсотків їх вартості та на одержання кредитів на індивідуальне і кооперативне житлове будівництво з погашенням наданої позики за рахунок відповідних бюджетів за умови тривалості роботи на посаді судді не менше десяти років. *(абзац змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

Суддям надається 50-відсоткова знижка плати за займане ними та членами їх сімей житло, комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична та теплова енергія, установка і користування індивідуальним домашнім телефоном). Такі ж пільги зберігаються за ними і після виходу у відставку. *(частину доповнено абзацом: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

10. Під час службового відрядження судді користуються правом бронювання місць у готелях і на всіх видах транспорту, а також позачергового придбання проїзних документів.

11. Суддям, а також суддям, які перебувають у відставці, органом, що їх обирав, видаються посвідчення, зразки яких встановлюються Кабінетом Міністрів України. Посвідчення судді дає право безперешкодного входу у приміщення державних органів влади і управління, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій. *(частину змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994; Закон № 2534-III 21.06.2001)*

12. При здійсненні правосуддя суддя повинен бути в мантиї, опис і зразки якої затверджуються Кабінетом Міністрів України. *(частину змінено: Закон № 1459-III 17.02.2000; Закон № 2534-III 21.06.2001; РКС № 5-пр/2002 20.03.2002)*

13. Суддя і члени його сім'ї мають право на безплатне медичне обслуговування в державних закладах охорони здоров'я. Члени сім'ї судді обслуговуються в тих медичних закладах, де обслуговується суддя. Суддям за рахунок державного бюджету, а членам їх сімей за власний рахунок щорічно надається путівка на санаторно-курортне лікування. Ці права зберігаються за ними і після виходу судді у відставку або на пенсію. *(частина в новій редакції: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

Стаття 45. Соціальний захист суддів

1. Життя і здоров'я суддів підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок державного бюджету на суму десятирічного грошового утримання за останньою посадою.

2. У разі загибелі (смерті) судді, що сталася у зв'язку з виконанням відповідно до закону службових обов'язків, сім'ї загиблого виплачується одноразова страхова сума за рахунок страхових платежів по обов'язковому державному особистому страхуванню суддів в розмірі десятирічного грошового утримання за останньою посадою. За сім'єю загиблого зберігається право на отримання і придбання жилого приміщення на умовах і підставах, які мали місце до загибелі судді, незалежно від стажу його роботи. *(частину змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

3. У разі заподіяння судді у зв'язку з виконанням відповідно до закону службових обов'язків каліцтва чи іншого стійкого ушкодження здоров'я, що виключає можливість продовження професійної діяльності, йому виплачується одноразова страхова сума за рахунок страхових платежів по обов'язковому державному особистому страхуванню суддів в розмірі п'ятирічного заробітку. Крім того, йому щомісячно виплачується компенсація в розмірі різниці між втраченим заробітком і призначеною пенсією без врахування одноразової страхової суми. За ним також зберігається право на отримання і придбання жилого приміщення відповідно до положень статті 44 цього Закону, незалежно від тривалості роботи на посаді судді. Коли заподіяне каліцтво чи інше пошкодження здоров'я не призвело до стійкої втрати працездатності, виплачується одноразова страхова сума за рахунок страхових платежів по обов'язковому державному особистому страхуванню суддів в розмірі річного заробітку. *(частину змінено: Закон № 4015-XII 24.02.1994)*

4. У разі загибелі (смерті) судді, в тому числі судді у відставці, внаслідок тілесного ушкодження чи іншого ушкодження здоров'я,

пов'язаного з виконанням відповідно до закону службових обов'язків, непрацездатним членам сім'ї, що перебували на його утриманні, щомісячно виплачується компенсація в розмірі різниці між частиною заробітку загиблого, що припадала на їх частку, і призначеною пенсією у зв'язку з втратою годувальника без урахування одноразової допомоги.

5. Збитки, заподіяні знищенням або пошкодженням майна судді чи членам його сім'ї і близьким родичам у зв'язку з виконанням відповідно до закону суддею службових обов'язків, відшкодовуються державою в повному розмірі. Виплата відповідних сум провадиться за рахунок державного бюджету.

6. Пенсія чи довічне грошове утримання судді виплачується йому повністю незалежно від заробітку, одержуваного після виходу у відставку або на пенсію. *(частину змінено: Закон № 4015-ХІІ 24.02.1994)*

Президент України

Л. КРАВЧУК

м. Київ, 15 грудня 1992 року
№ 2862-ХІІ

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ СУДДІ

Зазначені в цьому Кодексі норми спрямовані на вирішення етичних питань, пов'язаних зі статусом судді. Ці норми не можуть застосовуватись як підстави дисциплінарної відповідальності суддів і визначати ступінь їх провини. Разом з тим судді мають прагнути додержувати їх у своїй професійній, громадській діяльності та приватному житті заради утвердження незалежності й неупередженості судової влади, зміцнення її авторитету в суспільстві.

Стаття 1.

Суддя повинен бути прикладом законслухняності, неухильно додержувати присяги й завжди поводитися так, щоб зміцнювати віру громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду.

Стаття 2.

Суддя має уникати будь-якого незаконного впливу на його діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя. Він не вправі використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб.

Стаття 3.

Суддя не може належати до політичних партій і професійних спілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Стаття 4.

Суддя вправі брати участь у громадській діяльності, публічних заходах, якщо вони не завдають шкоди його статусу, авторитетові суду і не можуть вплинути на здійснення правосуддя.

Стаття 5.

Суддя повинен старанно й неупереджено виконувати покладені на нього обов'язки і підтримувати свою професійну компетентність на належному рівні.

Стаття 6.

Суддя не має права розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи в закритому судовому засідан-

ні. Він не може робити публічні заяви, коментувати в засобах масової інформації справи, які перебувають у провадженні суду, та піддавати сумніву судові рішення, що набрали законної сили.

Стаття 7.

Суддя повинен здійснювати судочинство в межах та в порядку, визначених процесуальним законом, і виявляти при цьому тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб.

Стаття 8.

Суддя у визначеному законом порядку надає засобам масової інформації можливість одержувати відомості, виключаючи при цьому порушення прав і свобод громадян, приниження їх честі й гідності, а також авторитету суду та статусу судді.

Стаття 9.

Суддя при здійсненні правосуддя не повинен допускати проявів учасниками процесу чи іншими особами неповаги до людини за ознаками раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, фізичних вад тощо.

Стаття 10.

Суддя має утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до втрати віри в рівність професійних суддів, народних засідателів та присяжних при здійсненні правосуддя.

Стаття 11.

Суддя, що перебуває на адміністративній посаді в суді, повинен утримуватися від поведінки, дій або висловлювань, які можуть призвести до втрати віри в рівність статусу суддів і в те, що професійні судді колективно управляють внутрішньою діяльністю судів.

Стаття 12.

Суддя має докладати всіх зусиль до того, щоб на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини його поведінка була бездоганною.

Затверджено V з'їздом суддів України 24 жовтня 2002 р.

Друкується за: Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 24.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВИХ ОРГАНІВ

Схвалені резолюціями 40/2 та 40/146
Генеральної Асамблеї від 29 листопада
та 13 грудня 1985 року

ВСТУП

Одним з головних підсумків Сьомого Конгресу Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поводження з правопорушниками, що проходив у Мілані (Італія) з 26 серпня по 6 вересня 1985 року, є прийняття Основних принципів незалежності судових органів. У своїй резолюції про Основні принципи, яка наводиться нижче, Конгрес рекомендував їх для використання в межах національної, регіональної та міжрегіональної діяльності і закликав Комітет з профілактики злочинності та боротьби з нею розглянути питання про ефективне впровадження їх у першу чергу. Конгрес просив Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй вжити належних заходів для забезпечення максимально широкого розповсюдження Основних принципів і підготувати доповідь про їх здійснення. В своїй резолюції 40/146 від 13 грудня 1985 року Генеральна Асамблея вітала Основні принципи і запропонувала урядам дотримуватися їх та брати до уваги в межах свого національного законодавства і практики.

За рекомендацією Комітету профілактики злочинності та боротьби з нею Економічна і Соціальна Рада запропонувала державам-членам кожних п'ять років, починаючи з 1988 року, інформувати Генерального секретаря про результати, досягнуті в здійсненні Основних принципів (резолюція 1986/10 від 21 травня 1986 року). Сюди входили б інформація, що стосувалася б розповсюдження їх, включення в національне законодавство проблем, що виникають у ході діяльності по їх здійсненню на національному рівні, а також допомога, яка, можливо, буде потрібна з боку міжнародної спільноти. Генеральна Асамблея вітала цю рекомендацію Ради в своїй резолюції 41/149 від 4 грудня 1986 року про права людини при здійсненні правосуддя.

В Основних принципах підкреслюється, що незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Правосуддя вимагає, щоб кожен мав право на справедливий і публічний розгляд в компетентному, незалежному та об'єктивному суді відповідно до принципів, проголошених в Загальній декларації прав людини (стаття 10), Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (стаття 14) та інших документах Організації Об'єднаних Націй. Для здійснення цього права необхідно мати незалежний судовий орган.

Основні принципи незалежності судових органів

Сьомий Конгрес Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності та поведження з правопорушниками,

посилаючись на Каракаську декларацію, одностайно прийняту Шостим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності та поведження з правопорушниками і схвалену Генеральною Асамблеєю в її резолюції 35/171 від 15 грудня 1980 року,

посилаючись також: на резолюцію 16, прийняту Шостим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності та поведження з правопорушниками, в якій Конгрес звернувся до Комітету профілактики злочинності та боротьби з нею з проханням включити в число першочергових питань розробку керівних принципів незалежності суддів,

посилаючись далі на рішення 1984/153 Економічної Соціальної Ради від 25 травня 1984 року, в якому Рада запропонувала міжрегіональній підготовчій нараді з питань розробки і застосування стандартів і норм Організації Об'єднаних Націй в галузі кримінального правосуддя завершити розробку проекту керівних принципів незалежності судових органів, сформульованого Комітетом профілактики злочинності та боротьби з нею на її восьмій сесії, і просила Генерального секретаря представити остаточний текст Сьомому Конгресу для прийняття,

з задоволенням беручи до відома роботу, виконану в цьому напрямі Комітетом профілактики злочинності та боротьби з нею і міжрегіональною підготовчою нарадою для Сьомого Конгресу Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності та поведження з правопорушниками, який проходив у Варенні (Італія) з 24 по 28 вересня 1984 року,

з задоволенням беручи далі до уваги детальне обговорення на Сьомому Конгресі Організації Об'єднаних Націй профілактики злочинності і поведження з правопорушниками питання про проект керівних принципів незалежності судових органів, в результаті якого були сформульовані принципи незалежності судових органів,

1) приймає Основні принципи незалежності судових органів, викладені в Додатку до цієї резолюції;

2) рекомендує Основні принципи до виконання і вжиття заходів на національному, регіональному та міжрегіональному рівнях з урахуванням політичних, економічних, соціальних та культурних умов і традицій кожної країни;

3) закликає уряди брати до уваги в межах їхнього національного законодавства й шанувати Основні принципи;

4) закликає також держав-членів довести Основні принципи до відома суддів, юристів, співробітників виконавчих і законодавчих органів, а також широкої громадськості;

5) нагально закликає регіональні комісії, регіональні та міжрегіональні установи, що займаються питаннями профілактики злочинності й поведження з правопорушниками, спеціалізовані установи та інші органи системи Організації Об'єднаних Націй, інші відповідні міжурядові організації та неурядові організації, що мають консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді, брати активну участь у втіленні в життя цих Основних принципів;

6) закликає Комітет профілактики злочинності та боротьби з нею розглянути в першу чергу питання про ефективність виконання цієї резолюції;

7) просить Генерального секретаря вжити належних заходів для забезпечення максимально широкого розповсюдження Основних принципів;

8) просить також Генерального секретаря підготувати доповідь про здійснення Основних принципів;

9) просить далі Генерального секретаря надавати державам членам, на їх прохання, допомогу у здійсненні Основних принципів і регулярно представляти доповідь з цього питання Комітету профілактики злочинності та боротьби з нею;

10) просить довести цю резолюцію до відома всіх відповідних органів Організації Об'єднаних Націй.

Основні принципи незалежності судових органів

Враховуючи, що в Статуті Організації Об'єднаних Націй народи світу заявляють, зокрема, про свою рішучість створити умови, за яких можна дотримуватися справедливості, щоб забезпечити міжнародне співробітництво в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод без будь-якої різниці,

враховуючи, що в Загальній декларації прав людини втілені, зокрема, принципи рівності перед законом, презумпції невинуватості і права на справедливий і відкритий судовий розгляд компетентним, незалежним і неупередженим судом, заснованим відповідно до закону,

враховуючи, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права гарантують також право бути судженим без невинуватості затримки,

враховуючи, що все ще часто існує невідповідність між уявленням про ці принципи і фактичним становищем,

враховуючи, що при організації і відправленні правосуддя в кожній країні слід керуватися цими принципами і що треба докласти зусиль для повного втілення їх у життя,

враховуючи, що норми, які стосуються здійснення функцій судді, мають бути націленими на те, щоб забезпечувати суддів можливістю діяти відповідно до цих принципів,

враховуючи, що на суддів покладається обов'язок приймати остаточне рішення з питань життя і смерті, свободи, прав, обов'язків і власності громадян,

враховуючи, що Шостий Конгрес Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поведження з правопорушниками в своїй резолюції 16 просив Комітет профілактики злочинності та боротьби з нею включити до першочергових завдань розробку керівних принципів, що стосуються незалежності суддів та відбору, професійної підготовки і статусу суддів та прокурорів,

враховуючи в зв'язку з цим, що потрібно в першу чергу розглянути питання про роль судів у системі правосуддя і важливість їхнього відбору, підготовки й поведінки, урядам слід було б брати

до уваги і шанувати в межах свого національного законодавства і практики, доводити до відома суддів, адвокатів, працівників виконавчих і законодавчих органів і широкої громадськості такі основні принципи, сформульовані для того, щоб допомогти державам-членам у вирішенні завдань забезпечення і зміцнення незалежності судових органів. Принципи сформульовані головним чином для професійних суддів, однак при необхідності вони рівною мірою можуть застосовуватись і до непрофесійних суддів, якщо такі є.

Незалежність судових органів

1. Незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її.

2. Судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання, прямого чи непрямого, з будь-якого боку і з будь-яких причин.

3. Судові органи володіють компетенцією стосовно всіх питань судового характеру і мають виняткове право вирішувати, чи входить передана їм справа до їхньої встановленої законом компетенції.

4. Не повинно мати місця неправомірне чи несанкціоноване втручання в процес правосуддя, і судові рішення, винесені суддями, не підлягають перегляду. Цей принцип не перешкоджає здійснюваному відповідно до закону судовому перегляду чи пом'якшенню вироків, винесених судовими органами.

5. Кожна людина має право на судовий розгляд у звичайних судах або трибуналах, які застосовують встановлені юридичні процедури. Не повинні утворюватися трибунали, що не застосовують встановлені належним чином юридичні процедури, з метою підміни компетенції звичайних судів або судових органів.

6. Принцип незалежності судових органів дає судовим органам право і вимагає від них, забезпечення справедливого введення судового розгляду і дотримання прав сторін.

7. Кожна держава-член повинна надавати відповідні засоби, які давали б змогу судовим органам належним чином виконувати свої функції.

Свобода слова та асоціації

8. Відповідно до Загальної декларації прав людини члени судових органів, як і інші громадяни, користуються свободою слова,

віровизнання, асоціацій та зборів; однак, керуючись такими правами, судді повинні поводитись завжди таким чином, щоб забезпечити повагу до своєї посади і зберегти неупередженість і незалежність судових органів.

9. Судді володіють свободою організовувати асоціації суддів чи інші організації та вступати до них для оборони своїх інтересів, удосконалення професійної підготовки і збереження своєї судової незалежності.

Кваліфікація, підбір і підготовка

10. Особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну підбору і кваліфікацію в галузі права. Будь-який метод підбирання суддів мусить гарантувати від призначення суддів за неправомірними мотивами. При підборі суддів не повинно бути дискримінації щодо даної особи за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану та ін.; однак вимога про те, щоб кандидат на юридичну посаду був громадянином відповідної країни, не повинна розглядатися як дискримінаційна.

Умови служби та термін повноважень

11. Термін повноважень суддів, їх незалежність, безпеку, відповідну винагороду, умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом.

12. Судді, яких призначають чи обирають, мають гарантований термін повноважень до обов'язкового виходу на пенсію чи завершення строку повноважень там, де це встановлено.

13. Підвищення суддів на посаді там, де є така система, слід здійснювати на основі об'єктивних факторів, зокрема здібностей, моральних якостей і досвіду.

14. Розподіл справ між суддями в судах, до яких вони належать, є внутрішньою справою судової адміністрації.

Професійна таємниця та імунітет

15. Судді зобов'язані зберігати професійну таємницю щодо своєї роботи та конфіденційної інформації, отриманої в ході виконання ними своїх обов'язків, за винятком відкритих судових розглядів, і їх не можна примушувати давати свідчення з таких питань.

16. Без шкоди для якоїсь дисциплінарної процедури чи якогось права на апеляцію або компенсацію з боку держави відповідно до національних законів суддям слід користуватися особистим імуні-

тетом від судового переслідування за фінансову шкоду, спричинену в результаті хибних дій чи упущень, які мали місце при здійсненні ними своїх судових функцій.

Покарання, усунення від посади і звільнення

17. Звинувачення або скарга, що надійшли на суддю в ході виконання ним своїх судових і професійних обов'язків, повинні бути невідкладно і безсторонньо розглянуті згідно з відповідною процедурою. Суддя має право на відповідь і справедливий розгляд. На початковому етапі розглядання скарги має проводитись конфіденційно, якщо суддя не звернеться з проханням про інше.

18. Судді можуть бути тимчасово усунуті від посади або звільнені з причин їх нездатності виконувати свої обов'язки чи поведінки, невідповідної до посади, яку вони займають.

19. Усі процедури покарання, усунення від посади і звільнення мусять визначатися відповідно до встановлених правил судової поведінки.

20. Рішення про дисциплінарне покарання, усунення від посади чи звільнення повинні бути предметом незалежної поведінки. Цей принцип може не застосовуватися до рішення Верховного Суду або рішень законодавчих органів, прийнятих при розгляді справ у порядку імпичменту або при дотриманні аналогічної процедури.

Друкується за: Юридичний вісник України. — 2002. — № 40 (380).

ЗМІСТ

ГЛАВА 1. ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття психології судової діяльності та її закономірності	3
§ 2. Передумови застосування психологічних знань у судочинстві.....	5
§ 3. Розвиток наукових основ психології судової діяльності	7
§ 4. Методи психології та можливості їх застосування у правозастосовчій практиці.....	12
§ 5. Правомірність і допустимість методів психологічного впливу в кримінальному судочинстві	18
Запитання для самоконтролю.....	22
Рекомендована література	22

ГЛАВА 2. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ В СУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття про особистість. Структура психічних властивостей та їх характеристика.....	24
§ 2. Емоції і почуття. Психічні стани.....	34
§ 3. Психологія судді.....	38
§ 4. Поняття професіографії та професіограми. Професійна деформація та шляхи її усунення.....	41
§ 5. Психологія потерпілого і свідка. Провокуюча поведінка	46
§ 6. Психологія окремих категорій злочинців (соціально-психологічні характеристики)	48

§ 7. Психологія особи підсудного	62
Запитання для самоконтролю	65
Рекомендована література	65

ГЛАВА 3. ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ДО ЮРИДИЧНОЇ ПРАЦІ СУДДІ

§ 1. Поняття і структура діяльності.	
Вольові дії	67
§ 2. Види судової діяльності	70
§ 3. Психологічні характеристики судової діяльності	76
Запитання для самоконтролю	80
Рекомендована література	80

ГЛАВА 4. ПСИХОЛОГІЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

§ 1. Психологічні особливості судового процесу. Психологія обвинувачення і психологія захисту	81
§ 2. Психологічні основи внутрішнього переконання	87
§ 3. Психологія прийняття рішення судом.....	90
Запитання для самоконтролю	92
Рекомендована література	92

ГЛАВА 5. ПСИХОЛОГІЯ СУДОВИХ ДІЙ

§ 1. Психологічні основи судового допиту.	
Перехресний допит	94
§ 2. Психологічні основи очної ставки у суді	98
§ 3. Психологічні основи судового огляду.....	100
Запитання для самоконтролю	101
Рекомендована література	102

ГЛАВА 6. СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

§ 1. Поняття і компетенція судово-психологічної експертизи.....	103
---	-----

§ 2. Методи судово-психологічної експертизи.....	113
§ 3. Призначення судово-психологічної експертизи та організація її провадження.....	115
Запитання для самоконтролю.....	121
Рекомендована література.....	121
БІБЛІОГРАФІЯ.....	122
Додаток 1. Закон України «Про статус суддів».....	128
Додаток 2. Кодекс професійної етики судді.....	147
Додаток 3. Основні принципи незалежності судових органів.....	149

Навчальне видання

Шепітько Валерій Юрійович

Психологія судової діяльності

Навчальний посібник

Редактор *А. В. Єфименко*

Коректор *Т. Ф. Зуб*

Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 21.02.06.
Формат 84×108 ¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8,1. Обл.-вид. арк. 7,1. Вид. № 231.
Тираж 2000 прим. Зам.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 559
від 09.08.2001 р.)

Надруковано в друкарні СПДФО Білетченко
8 (0572) 58-35-98